

Inhoudsopgave

- 2 Redactioneel
- 3 *IJstijd in plaats van een rijke oogst?* Alfons Brüning
- 11 *Niemand heeft God gezien, maar in Jezus is God belichaamd*, gesprek van Edward Skubisz met Anna Siemieniec
- 16 *Niemandslaan wordt land van de levenden*, Leo van Leijssen
- 23 *Christelijk getuigenis in een multireligieuze wereld*, Verklaring van Wereldraad van Kerken, Pauselijke Raad voor de interreligieuze dialoog en Wereldwijde Evangelische Alliantie
- 28 *Met open vizier, een breed gedragen verklaring over zending*, Wilbert van Saane
- 31 *Rome en de oecumene, over kansen en obstakels*, Geert van Dartel
- 38 *Personalia*
- 39 *Colofon*

Redactioneel

In Rusland werden de presidentsverkiezingen van 4 maart zoals verwacht in de eerste ronde gewonnen door premier Vladimir Putin. Na het uiteenvallen van de oude Sovjet Unie is de politiek van Vladimir Putin er op gericht om Rusland als wereldmacht weer op de kaart te zetten. In het nieuwe Rusland geniet de Russisch Orthodoxe Kerk veel aanzien en invloed. Ook in de internationale oecumenische verhoudingen speelt de Russisch Orthodoxe Kerk als grootste oosters-orthodoxe kerk een bepalende rol. Dr. Alfons Brüning gaat in zijn beschouwing in op de ontwikkeling van de oecumenische relaties tussen Rome en Moskou. In zijn verhaal laat hij de complexiteit van de internationale oecumenische relaties zien en verheldert welke obstakels de verdieping van de verbondenheid in de weg staan. In de westerse kerken bestaat er al vele jaren een grote interesse in de spiritualiteit van de Oosterse Kerken. Twee bijdragen getuigen daarvan. De Nederlandse theoloog Edward Skubisz die in Wroclav (Polen) het huis van de vrede leidt, sprak met Anna Siemieniec over haar liefde voor iconen en christelijke kunst. Leo van Leijssen belicht een aantal poëtische teksten uit de oosterse liturgie voor Lazaruszaterdag. Beide teksten getuigen van de omvormende kracht van het christelijk geloof.

In onze seculiere tijd (Taylor) is de missionaire opdracht misschien wel belangrijker dan ooit. Het is van belang dat deze zo waargenomen worden zonder dat godsdiensten en kerkelijke genootschappen in een strijd verwickeld raken. De Wereldraad van Kerken, de wereldwijde Evangelische Alliantie en de Pauselijke Raad voor de Interreligieuze Dialoog brachten in 2011 een document uit over zending met aanbevelingen voor gedrag. We publiceren dit document met daarbij een beschouwing van Wilbert van Saane, medewerker van de Nederlandse Zendingsraad.

In het vorig nummer van Perspectief (december 2011) publiceerden we de bijdrage van prof. dr. Marius van Leeuwen over het boek 'Een rijke oogst' van kardinaal Kasper. Van Leeuwen stelde enkele kritische vragen bij de rooms-katholieke benadering van oecumene. Geert van Dartel reageert in zijn bijdrage 'Rome en de oecumene' op de kritische vragen van Van Leeuwen.

We wensen u veel leesplezier toe.

Eric Roovers
Geert van Dartel

IJstijd in plaats van een 'rijke oogst'?

Rooms-katholieke en Russisch-orthodoxe Kerk in oecumenische dialoog

door Alfons Brüning

'Een rijke oogst' heeft kardinaal Walter Kasper, de voorzitter van de pauselijke Raad voor de Eenheid van de Christenen, de vruchten van de oecumenische dialoog in de laatste 30 à 40 jaren onlangs genoemd.¹ Wat hij zo hoopvol resumeerde, zijn echter de vruchten van een oecumenische dialoog met uitsluitend westerse kerken. De orthodoxe kerken van het (Europese) oosten spelen, vreemd genoeg, in deze inventarisatie geen rol. Men mag misschien aannemen, dat dit met enige opzet is gebeurd. De hoogste representant van de Heilige Vader inzake oecumene zal zich vermoedelijk wel bewust zijn van de verschillen die tussen een oecumene in het westen en een dialoog met de kerken van het christelijke oosten bestaan². Nader bekeken is het de vraag of in dit laatste opzicht in gelijke mate van 'een rijke oogst' mag worden gesproken. Met name in de relaties met de Russisch-orthodoxe Kerk was in de afgelopen jaren dikwijls sprake van een 'ijstijd', van een klimaat dat nauwelijks bijzondere vruchten zou laten verwachten.

Een hoopvol begin

Dat leek enkele decennia geleden nog helemaal anders te zijn. Al sinds het Tweede Vaticaans Concilie was er sprake van 'zusterkerken'. Men ging ervan uit, dat de Rooms-katholieke Kerk met de oosterse kerken duidelijk meer gemeen heeft dan met andere takken van het christendom, zoals de opvatting over het kerkelijk ambt en de apostolische successie, verder de sacramenten en in het bijzonder de eucharistie (werkelijke tegenwoordigheid) en de positie in een aantal morele kwesties. De basis voor vooruitgang in de oecumene leek dus al op een puur theologisch vlak uitzonderlijk goed. Op deze basis is dan ook al in 1979 een commissie, met de enigszins omslachtige naam Gemengde Internationale Commissie voor de theologische dialoog tussen de Rooms-katholieke Kerk en de Orthodoxe Kerk, op initiatief van paus Johannes Paulus II haar beraad begonnen. "Het was inderdaad onze wens uit te gaan van wat we gezamenlijk hebben en dit dan zo verder te ontwikkelen, dat we van binnen uit en stap voor stap alle punten zouden aanraken, waarover we nog geen overeenkomst hebben", leest men in de programmatische inleiding van het eerste document van deze commissie, over de eucharistie, dat in 1982 werd gepubliceerd.³ Meerdere orthodoxe kerken hadden jaren eerder reeds als bezoekers en waarnemers aan het Tweede Vaticaans Concilie deelgenomen, waaronder ook de Russische-orthodoxe Kerk. Haar relatie met de Rooms-katholieke Kerk leek bovendien nog bijzonder goed te zijn. Een van de hoogste kerkleiders van de Russisch-orthodoxe Kerk, en tevens een hoofdfiguur bij haar oecumenische activiteiten in de jaren zestig en zeventig, metropoliet Nikodim van Leningrad, had zijn proefschrift aan de Geestelijke Academie van Leningrad geschreven over paus Johannes XXIII en diens verdiensten voor de verbetering van de wederzijdse verhoudingen tussen de oosterse en de Rooms-katholieke Kerk.⁴ Hij hechtte sindsdien altijd een bijzondere betekenis aan de contacten met het Vaticaan. Hij overleed onverwacht

¹ W. Kasper, *Een rijke oogst. De vruchten van de oecumenische dialoog*. Uitgeverij van Berne / Katholieke Vereniging voor Oecumene, Heeswijk, 2011

² J. Oeldemann, Die Komplementarität der Traditionen. Grundlagen, Problemfelder und Perspektiven des ökumenischen Dialogs mit der Orthodoxie. In: *Catholica*, nr. 56 (2002) blz. 44-67

³ *Das Geheimnis der Kirche und der Eucharistie im Licht des Geheimnisses der Heiligen Dreifaltigkeit. Dokument der Gemischten Internationalen Kommission für den theologischen Dialog zwischen der Römisch-Katholischen Kirche und der Orthodoxen Kirche*. München, 1982. De originele tekst in het Frans is verschenen in *Epispepsis* nr. 277, blz. 12-20. ie <http://www.moehlerinstitut.de/sites/ger/12orthog/orthodkathdial.pdf>

⁴ Een samenvatting werd gepubliceerd in het jaartal van het Moskouse Patriarchaat (Zjurnal Moskovskoj Patriarchii, JMP), 1970, nr. 7. Er bestaat een Duitstalige versie van dit proefschrift. Nikodim, Metropolit von Leningrad und Novgorod, *Johannes XXIII. Ein unbequemer Optimist*. Zürich, 1978.

tijdens een audiëntie bij de nieuw verkozen paus Johannes Paulus I in september 1978, slechts enige dagen voordat deze paus zelf aan een hartaanval zou sterven.⁵ Kardinaal Johannes Willebrands nam deel aan de uitvaart van Nikodim in Moskou. Dankzij de instemming van Metropoliet Nikodim ontstonden steeds betere verhoudingen (inclusief een uitwisselingsprogramma) tussen het Collegium Russicum in Rome en de Geestelijke Academie in Leningrad. Al in 1969 had de Russisch-orthodoxe Kerk aan Katholieken op het grondgebied van de Sovjet-Unie de deelname aan de orthodoxe eucharistie toegelaten.⁶ Omgekeerd gaf de nieuwe paus Johannes Paulus II, eerder aartsbisschop van Krakau in het zuidoosten van Polen, en dus in de buurt van de invloedssfeer van de Russisch-orthodoxe Kerk, tijdens zijn pontificaat een voorkeur aan de oecumene met de Oosterse Kerken.⁷ Inmiddels was de Russische orthodoxie al sinds 1963 lid van de Wereldraad van kerken, en orthodoxen hadden vaak zelfs leidende functies in het presidium van deze belangrijkste oecumenische organisatie waargenomen. En sinds de jaren zestig vonden regelmatig oecumenische bijeenkomsten plaats zoals met de Duitse Evangelische Kerk, afwisselend in Arnoldshain nabij Bonn en in het klooster Zagorsk in de buurt van Moskou. Al met al bestonden er aan het begin van de jaren tachtig ogenschijnlijk uitstekende voorwaarden voor een 'rijke oogst'.

Neiging tot exclusivisme

Niet iedereen heeft echter in die tijd, in het midden van de Koude Oorlog, positief naar de oecumenische activiteiten van de Russisch-orthodoxe Kerk gekeken. Metropoliet Nikodim, samen met medewerkers in zijn omgeving, was vanwege zijn oecumenische activiteiten, en met name zijn 'Latijnse sympathieën', binnen de kerk altijd omstreden. Steeds bestond er binnen de kerk ook een fractie die zich strikt tegen ieder oecumenisch contact uitsprak. De jaren volgend op zijn dood laten een zekere achteruitgang zien. In 1986, nog in de Sovjettijd, werd de beslissing voor een mogelijke *communicatio in sacris* met de Rooms-katholieke Kerk weliswaar in principe bevestigd, maar tegelijk werd daaraan de voorwaarde van een algemene toestemming van alle orthodoxe kerken verbonden, die tot op heden nog niet bestaat.⁸ Dit betekende feitelijk een uitstel, dat nog steeds voortduurt. Dientengevolge mogen Russisch-orthodoxe gelovigen tegenwoordig volgens de rooms-katholieke leeropvatting wel aan de katholieke eucharistieviering deelnemen, maar staat hun eigen kerk dat niet toe. Evenmin zijn trouwens voor Russisch-orthodoxe gelovigen gezamenlijke gebeden met vertegenwoordigers van andere christelijke confessies toegestaan.

Dergelijke regelingen getuigen van een zeker exclusivisme in het zelfbewustzijn van de Russisch-orthodoxe Kerk, die tegen de achtergrond van de zojuist omschreven ontwikkelingen een verrassing lijkt. Bij nadere beschouwing wordt echter snel duidelijk, dat de Russische Kerk de overtuiging samen met andere orthodoxe Kerken de enige bewaarder van de onbedorven christelijke waarheid te zijn, nooit echt heeft opgegeven. Dat was zelfs tijdens de Koude Oorlog en ondanks - of zelfs vanwege - de vervolgingen door het communisme niet anders. In verband hiermee heeft de Russisch-orthodoxe Kerk er dan ook altijd bijzonder de nadruk op gelegd, dat oecumenische verenigingen zoals de Wereldraad van Kerken in haar perspectief geen kerkelijke (ecclesiologische) betekenis hebben, maar uitsluitend een praktisch forum vormen voor een mogelijke toenadering tussen christelijke confessies. Deelname aan oecumenische gesprekken werd door orthodoxe kerken steeds vooral begrepen als mogelijkheid te getuigen van de eigen waarheid. Tijdens het communisme betekende dit echter ook – in de terminologie van Russische kerkleiders zoals

⁵ Deze constellatie heeft natuurlijk veel aanleiding tot als het ware metahistorische speculaties gegeven. Historische feit is alleen, dat zowel de ene als de andere kerkleider al jarenlang aan een hartkwaal leed.

⁶ JMP, 1970, nr. 1, blz. 5. Hiermee reageerde de Russisch-orthodoxe Kerk op aanbevelingen van het Tweede Vaticaans Concilie betreffende een zogenoemde *communicatio in sacris*. Cf. *Unitatis redintegratio*, nr. 15

⁷ Cf. over de Johannes Paulus II sympathieën van Johannes Paulus II voor en zijn kennis van het Oosters Christendom vooral de studie van Grzegorz Przebinda, *Większa Europa. Papież wobec Rosji i Ukrainy* (Een groter Europa. De Paus en zijn verhouding tot Rusland en de Oekraïne), Krakau, 2001

⁸ http://www.oki-regensburg.de/r_oeikum.htm

Nikodim – een gezamenlijk optreden tegen sociale benadeling en uitbuiting.⁹ Tevens worden theorieën omtrent ‘eenheid in verscheidenheid’, volgens welke verschillende christelijke takken gelijkwaardig deel uitmaken van de grote boom van het christendom (*branch theory*), tot op heden beslist afgewezen.¹⁰ Er bestaat naar orthodoxe opvatting, zelfs voor enigszins openhartige en ‘oecumenische’ kringen, in principe maar één rechtmatige en ware kerk, en dat is uiteraard de eigen kerk. Anderzijds laten dergelijke principes wel degelijk verschillende, min of meer strikt theologische conclusies toe.

De rol van de politiek

Welke rol speelde de politiek? We zagen al dat de strijd tegen een gezamenlijke tegenstander, met name sociaal onrecht en uitbuiting, als element in de motivatie voor oecumenische activiteiten verscheen. Dat was ogenschijnlijk meer communisme dan christelijke leer. Tijdens de Koude Oorlog stonden Russisch-orthodoxe kerkleiders vanwege hun oecumenische activiteiten immers voortdurend onder verdenking van een al te nauwe samenwerking met het communistische regime. Dergelijke verdenkingen zijn inderdaad niet helemaal ongegrond geweest. Sinds de tijd van partijleider Nikita Chroesjtsjov bestond er een soort deal tussen de Sovjetregering en de kerk, volgens welke aan de kerk internationale contacten werden toegestaan, maar alleen onder voorwaarde dat de kerk de taak had om de Sovjet-Unie en haar vreedzame politieke doelstellingen daarbij te representeren. Reeds het als toehoorders bijwonen van het Tweede Vaticaans Concilie werd orthodoxe vertegenwoordigers alleen mogelijk gemaakt, nadat voorafgaand aan deze missie de Heilige Stoel een geloofwaardige garantie uitsprak dat het concilie niet als forum voor een zo genoemde ‘anti-sovjet propaganda’ zou worden gebruikt.¹¹ In later jaren hebben Russisch-orthodoxe kerkleiders bij hun optreden bijna voortdurend de buitenlandse politiek van de Sovjet-Unie verdedigd, zelfs als bepaalde acties, zoals het gewelddadige einde van de Praagse Lente in 1968 of de invasie van Afghanistan in 1980, alleen met enige moeite in overeenstemming waren te brengen met christelijke principes.¹² Dit heeft vaak kritiek in het westen opgeroepen. De hevigste kritiek kwam hierbij echter van de ‘Russisch-orthodoxe Kerk in het buitenland’, een tak van de Russische orthodoxie die door emigranten naar het westen in de jaren na de Oktoberrevolutie werd opgericht. Hier was men zonder meer van mening, dat het Moskouse Patriarchaat zich aan het communisme had verkocht en dat diens oecumenische activiteiten dus niets anders voorstelden dan een hulpdienst van het Sovjetregime. Het een en het ander, het communisme en het ‘oecumenisme’ moesten gewoonweg worden bestreden. In reactie daarop heeft de ‘buitenlandse Russisch-orthodoxe Kerk’ al in de jaren zestig en zeventig steeds opnieuw laten weten, dat ze elk oecumenisch initiatief voor ongeloofwaardig en gevaarlijk beschouwde. Het Russische woord ‘*ekumenism*’ was in deze kringen gewoon een scheldwoord, en dat is het in parochies van de ‘buitenlandse kerk in het westen’ (ook in West-Europa) nog altijd, net als in brede kringen met een beslist anti-oecumenische houding in Rusland.¹³

⁹ Dit is al duidelijk te zien aan metropoliet Nikodims inaugurele rede bij gelegenheid van de Oecumenische Conferentie in New-Delhi in 1963, toen de Russisch-orthodoxe Kerk lid werd van de Wereldraad van Kerken. Cf. Constantin G. Patelos (red.), *The Orthodox Churches in the ecumenical movement: documents and statements 1902-1975*. Geneva, 1978, blz. 266-279. Een verduidelijking over de kerkrechtelijke en ecclesiologische betekenis van de WRK was al bereikt met het ‘Toronto document’ uit 1950, waarop Nikodim onder meer beroep doet. Cf. Oeldemann, *Komplementarität*, blz. 46, 50

¹⁰ Het document ‘Hoofdlijnen van de Russisch-orthodoxe Kerk en haar verhouding tegenover andersgelovigen’, gepubliceerd op de actuele webpagina van de afdeling voor externe relaties van het Moskouse Patriarchaat, is nog steeds gebaseerd op genoemde principes.

Cf. <http://www.mospat.ru/en/documents/attitude-to-the-non-orthodox/>

¹¹ Cf. A. Rocucci, Russian Observers at Vatican II. The “Council for Russian Orthodox Church Foreign Affairs” and the Moscow Patriarchate between anti-religious policy and international strategies’. In: A. Melloni (red.), *Vatican II in Moscow. Acts of the Colloquium on the History of Vatican II, Moscow, March 30 – April 2, 1995*. Leuven, 1997, blz. 45-69

¹² Cf. William C. Fletcher, *Religion and Soviet Foreign Policy*. Oxford, 1973

¹³ Zie de webpagina van de Russisch-orthodoxe Kerk in het buitenland <http://www.russianorthodoxchurch.ws/synod/indexeng.htm>.

De buitenlandkerk representeert echter een extreme positie. Er zijn in de Sovjet-Unie inderdaad enkele ideologische overeenstemmingen tussen kerk en staat geweest, maar dit leidde nooit tot meer dan een verstandshuwelijk. Zoals uit meer recent historisch onderzoek blijkt, heeft de leiding van de orthodoxe kerk weliswaar gedeeltelijk met het Sovjetregime samengewerkt, maar hierbij de eigen posities wel weten te beschermen. Bij de – blijkbaar – gezamenlijke ideologische overeenstemmingen ging het vooral om twee onderwerpen: patriottisme en vredespolitiek. Patriottisme betekende in dit verband, dat de kerk haar werk voor de gelovigen verstond als een werk ten bate van het volk in het ‘Heilig Rusland’, terwijl dit ‘Heilig Rusland’ – tenminste in de openbare verklaringen – samenviel met het terrein van de Sovjet-Unie, en ‘het volk’ een zekere overlapping mocht hebben met wat in de Sovjetideologie de arbeidersklasse of het proletariaat werd genoemd. Veel hiervan werd nog zichtbaar bij gelegenheid van de viering van duizend jaar doop van Rusland in 1988. Anderzijds mogen deze oppervlakkige overeenstemmingen niet worden overgewaardeerd. In de Sovjet-Unie was nooit sprake van een combinatie van christendom en marxisme, zoals die in het Westen dikwijls werd uitgeprobeerd. De staat bleef bij zijn atheïstische grondslag en iedere gelovige wist bij officiële uitlatingen van kerkleiders tussen de regels te lezen. Desondanks vormde het werk voor het ‘Heilig Rusland’, ook bij oecumenische activiteiten, een belangrijke achtergrond.¹⁴ Min of meer hetzelfde gold voor de vredespolitiek. Iedereen was zich ervan bewust dat de altijd herhaalde betuigingen van de vredesgezindheid van de Sovjet-Unie grotendeels waren opgedrongen. Anderzijds zijn activiteiten voor vrede en dialoog wel degelijk gefundeerd op de christelijke leer. Alleen in gesloten kringen, en op een manier die nog steeds moeilijk valt te analyseren, kwamen naast de voorgeschreven ideologische formuleringen ook echte theologische redeneringen over vredesopbouw in de wereld naar boven.¹⁵

Na de Koude Oorlog

Deze hoofdlijnen achter de oecumenische activiteiten van de Russisch-orthodoxe Kerk tijdens de Koude Oorlog zijn belangrijk voor zover principiële elementen daarvan ook na de omwentelingen in de jaren 1989-1991 bewaard zijn gebleven. Zodra het zware ‘dak’ van een atheïstische ideologie boven de Kerk werd weggenomen, kwamen deze hoofdlijnen – exclusiviteit, patriottisme, belangstelling voor de samenleving – des te sterker tevoorschijn. Dit was dan ook van enige invloed op de oecumene met de Russisch-orthodoxe Kerk, die al sinds de latere jaren tachtig, dankzij de grotere vrijheden van de perestrojka-fase in de Sovjet-Unie, kennelijk in andere banen begon te lopen. Kort samengevat waren nu minder bereidheid tot compromissen en een groter insisteren op eigen standpunten vast te stellen. Inderdaad is de vraag gesteld of de beweerde overeenstemmingen niet alleen politiek gegenereerde illusies van overeenstemmingen zijn geweest, terwijl de nuchtere realiteit nu pas zichtbaar werd.¹⁶ Nu kwamen, vooral in de verhouding met de Rooms-katholieke Kerk, een aantal politieke struikelblokken naar voren over het bestaan waarvan in de tijd daarvoor nooit werd gesproken. Het merendeel daarvan heeft betrekking op het gebied van de voormalige Sovjet-Unie, dat tegenwoordig door de Russisch-orthodoxe Kerk als haar ‘canoniek territorium’ wordt gezien, als de geografische dimensie van het al bekende ‘Heilige Rusland’.

Het ontstaan van een onafhankelijke orthodoxe kerk in Estland heeft er bijvoorbeeld toe geleid, dat de Russische Kerk sinds 2008 haar lidmaatschap van de Conferentie van Europese Kerken laat rusten. Een ander – vooral in relatie tot Rome – belangrijk voorbeeld is de geünieerde kerk in Oekraïne, die in 1989 opnieuw in de Sovjet-Unie werd toegelaten.

¹⁴ Cf. W. van den Bercken, *Heilig Rusland en Sovjet Vaderland. Russisch-orthodoxe Kerk en Sovjet-ideologische reacties op duizend jaar christendom in Rusland*. Leiden-Utrecht, 1987

¹⁵ Dit werd recent onderzocht op basis van de al genoemde gesprekken met de Duitse Evangelische Kerk. Cf. Heiko Overmeyer, *Frieden im Spannungsfeld zwischen Theologie und Politik. Die Friedensthematik in den bilateralen theologischen Gesprächen von Arnoldshain und Sagorsk*. Frankfurt am Main, 2005

¹⁶ Zie Thomas Bremer, *Ausgehen von dem was uns gemeinsam ist. Überlegungen zum theologischen Dialog zwischen orthodoxer und katholischer Kirche*. In: *Catholica* 1, 2003, blz. 69-81

Deze kerk, die vandaag ruim 5 miljoenen gelovigen telt, ontstond in het jaar 1596, toen een deel van de Oekraïense orthodoxe bisschoppen in het toenmalige Pools-Litouwse Gemenebest zich aan de jurisdictie van de paus in Rome ondergeschikt maakte. In 1946 werd, tijdens een afgedwongen synode, de geünieerde Kerk met de Russisch-orthodoxe Kerk verenigd. Honderden parochies, kerkgebouwen en priesters kwamen hierdoor in handen van het Moskouse Patriarchaat. Die geestelijken en leken, die het met deze stap niet eens waren, verdwenen in werkkampen in Siberië, of probeerden het kerkelijke leven ondergronds, vanuit 'de catacomben', voort te zetten. Het Moskouse Patriarchaat heeft tijdens het eeuwenlange bestaan van de Geünieerde Kerk deze altijd als een kunstmatige vorm van kerk-zijn beschouwd, die alleen was bedoeld om orthodoxe gelovigen voor het Roomse-katholicisme te werven. In de orthodoxe terminologie is in dit verbond meestal sprake van proselitisme, van werving van gelovigen om van de ene jurisdictie over te gaan naar een andere, die het oude kerkrecht uitdrukkelijk heeft verboden. Het verwijt van proselitisme – juist of niet – wordt door orthodoxen in Rusland gemaakt aan bijna alle christelijke confessies, die op het gebied van haar zogenaamde 'canonieke territorium' met missiewerk bezig zijn. Sinds 1997 is in Rusland immers een nieuwe godsdienstwet van kracht, die aan de orthodoxe Kerk een bijzondere positie toestaat en tegelijk de werkmogelijkheden van andere confessies min of meer beperkt.¹⁷ Nadat in de jaren tachtig de gezamenlijke documenten van bovengenoemde Gemengde Internationale Commissie uitsluitend over theologische vraagstukken gingen, insisterde de Russische kerk op een oplossing voor het probleem van het uniatisme voordat ze een voortzetting van onderhandelingen over theologische punten mogelijk vond.¹⁸ Pas in 1993 werd tijdens een bijeenkomst in Balamand in Libanon een overeenkomst bereikt. Het uniatisme werd van katholieke en van orthodoxe zijde afgewezen als een ongeschikte manier voor het herstellen van eenheid. Tegelijk werd aan de al bestaande geünieerde Kerken bestaansrecht verleend. Deze principiële overeenkomst liet echter veel praktische details open en niemand van de deelnemende partijen werd volledig tevreden gesteld. Sindsdien gingen de confrontaties tussen geünieerden en orthodoxen, en de onderlinge verwijten en klachten, in Oekraïne en Roemenië door.¹⁹ Nog ingewikkelder werd de situatie toen in 2002 de paus de zogenoemde apostolische administraturen van de Rooms-katholieke Kerk op Russisch grondgebied opwaardeerde tot bisdommen. Ofschoon de Heilige Stoel spoedig daarna verklaarde, dat dit alleen met het oog op de zielzorg voor de reeds aanwezige katholieke gelovigen in Rusland gebeurde, kreeg in de ogen van de Russisch-orthodoxe Kerk de verdenking van rooms-katholiek proselitisme een nieuwe dimensie.²⁰ In de wederzijdse verhouding tussen Rome en Moskou werd tijdelijk van een 'ijstijd' gesproken.

Oecumenisch beleid

De vermeende agressiviteit en veroveringslust van het pausdom behoorden altijd tot de meest prominente anti-oecumenische stokpaardjes van de orthodoxen. Kringen met dergelijke overtuigingen hadden, zelfs gedurende de Sovjettijd, naast de meer oecumenisch gezinde kerkleiding altijd bestaan. De nieuwe ontwikkeling leek de meningen van anti-oecumenische hardliners alleen maar te bevestigen. Deze interne spanningen zijn nog toegenomen sinds in 2007 de 'Russische-orthodoxe Kerk in het buitenland' haar hereniging met het Moskouse Patriarchaat vierde. Hoewel deze Kerk een bepaalde autonomie heeft bewaard, betekende dit wel dat anti-oecumenische stemmen binnen het geheel van de Russisch-orthodoxe Kerk sindsdien sterker te horen waren en meer aandacht eisten.²¹ Dientengevolge moeten ook publieke documenten van het Moskouse Patriarchaat over de oecumene, zoals de aangehaalde 'Hoofdpijnen van de Russisch-orthodoxe Kerk en haar

¹⁷ G. Stricker, Das neue Religionsgesetz in Rußland. In: *Osteuropa* 48, 1998, blz. 689-709

¹⁸ Het probleem van het unitarisme“ had betrekking op meerdere kerken. Behalve in Oekraïne bestaan Geünieerde Kerken vooral in Roemenië en in het Nabije Oosten.

¹⁹ Bremer, loc. cit., blz. 70-74

²⁰ Th. Bremer, Ist die Lage völlig verfahren? Katholische und Orthodoxe Kirche in Rußland. In: *Herder Korrespondenz* 56, 2002, blz. 459-463

²¹ Zie A. Brüning, Familievrede met een vraagteken. In: *Pokrof* 54, 2007, nr. 4, blz. 6-8

houding tegenover andersgelovigen', altijd worden gelezen als een diplomatiek compromis. Het Patriarchaat streeft ernaar de spanningen met anti-oecumenische takken binnen de Kerk beperkt te houden. Anderzijds betekent dit, dat deze takken niet de enige dominante kracht zijn, en dat de kerkleiding zelf, samen met enigszins open groepen, anders hierover denkt.²² Motivaties voor belangstelling voor de oecumene die al tijdens het communisme bestonden maar van karakter zijn veranderd, hebben nu vooral betrekking op twee gebieden, namelijk de theologie en het streven naar een grotere invloed op het maatschappelijk leven. Ook voor degenen die een zekere openheid voor oecumenische vraagstukken laten zien, is de theologische achtergrond echter afwijkend van wat uit dialogen in het Westen bekend lijkt. Noch worden concepten van 'eenheid in verscheidenheid' zonder meer herkend, noch is een 'uitgaan van een gezamenlijke basis' per se aanvaardbaar. Als dergelijke concepten in aanmerking worden genomen, worden ze in ieder geval afwijkend van Westerse inzichten opgevat. Dit moet men weten, om de dialoog met de orthodoxe Kerk juist in te schatten.

Hesychastisch perspectief

Van grote invloed op de orthodoxe theologie in het 20^e eeuw was de Russische priester Georges Florovsky, die zijn hoofdwerken in ballingschap, aanvankelijk in het Parijs van de jaren dertig en later in New York, heeft geschreven. Zijn opvattingen leken op het eerste gezicht enigszins paradoxaal te zijn. Enerzijds pleitte hij voor een zuivering van de orthodoxe theologische traditie van vreemde Westerse, dat wil zeggen scholastieke of barokke, invloeden. In plaats daarvan moest, naar zijn mening, een puur oosters-kerkelijke traditie opnieuw aan de orde komen, die vooral op de spirituele ervaring van woestijnmonniken en kerkvaders en van het middeleeuwse hesychasme (afgeleid van het Griekse woord *hesychia*, rust, stilte) is gebaseerd.²³ Dit zogeheten neo-hesychasme was van een enorme invloed op de orthodoxe theologie en heeft bij veel auteurs in Griekenland en Rusland tot een kritisch perspectief op het westers christendom geleid. Anderzijds behoorde Florovsky tot de eerste Orthodoxe deelnemers aan oecumenische bijeenkomsten sinds de jaren twintig, en deed hij na de Tweede Wereldoorlog mee aan de oprichting van de Wereldraad van Kerken.²⁴ Naar zijn mening was oecumene wel noodzaak en waren bepaalde elementen van de christelijke waarheid ook bij andere confessies aan te treffen. Maar voor het begin van een serieuze dialoog moesten de daadwerkelijke verschillen en duidelijk historische vervalsingen worden overwonnen. Het is duidelijk dat uit een dergelijke benadering enigszins uiteenlopende conclusies kunnen worden getrokken. Enerzijds betekende het neo-hesychastische perspectief dat de theologie van de oosterse kerken geleidelijk als het ware een andere kleur aannam en een geheel andere manier van argumentatie aanvaardde. Vervolgens is het de vraag of de vermeende overeenstemmingen over zaken zoals het kerkelijk ambt, sacramenten en apostolische traditie daadwerkelijk zo verregaand zijn geweest als dit aan het begin van de jaren tachtig nog leek. Met eenvoudige woorden: is het Westerse *sacramentum* echt hetzelfde als het Oosterse *mysterion*? Of is met de persoonlijke geloofservaring van Protestantse christenen iets gelijks bedoeld als met de ervaring van orthodoxe gelovigen in de liturgie?²⁵

Het perspectief van een neo-hesychastische theologie, zoals die door Florovsky en vele van zijn leerlingen wordt vertegenwoordigd, heeft echter steeds ruimte gelaten voor de gedachte dat elementen van de waarheid ook bij andere christelijke richtingen nog aanwezig zijn. Florovsky onderscheidde tussen wat hij de 'canonieke' en de 'charismatische' grenzen van de Kerk noemde, en deze twee moesten volgens hem niet altijd samenvallen.²⁶ Tegelijk

²² Patriarch Kirill begon vanaf 1970 zijn carrière als persoonlijk secretaris van metropoliet Nikodim. Cf. J. Ellis, *The Russian Orthodox Church. A Contemporary History*. Keston College, 1986, blz. 204

²³ G. Florovsky, Westliche Einflüsse in der russischen Theologie. In: *Kyrios* 2, 1937, blz. 1-22

²⁴ In de zelfde tijd (1948) verscheen in Moskou een van de eerste nummers van het JMP, waarvan de teksten helemaal waren doordrongen van anti-oecumenische, en in het bijzonder anti-katholieke uitvalen.

²⁵ Cf. Bremer, loc.cit [als in voetnoot 16], blz. 74-81. Over de categorie van 'ervaring' in het Oosterse en het Westerse geloofsleven cf. K. Chr. Felmy, *Orthodoxe Theologie. Eine Einführung*. Darmstadt, 1990, blz. 1-25

²⁶ Georges Florovsky, *The Limits of the Church*. <http://www.wcc-coe.org/wcc/who/crete-01-e.html>

wordt ook verschil gemaakt tussen de ene christelijke en kerkelijke traditie en een veelvoud aan menselijke tradities. Dit heeft dan ook een zekere invloed op de ecclesiologie. Men houdt hierbij rekening met het feit, dat de Kerk sowieso nooit als een homogeen blok werd verbeeld met een centrale leiding (zoals de paus van Rome), maar als een mystiek gebouw bestaande uit een groot aantal parochies en bisdommen, waarin dus ruimte blijft voor lokale verschillen, terwijl het centrum en het enige verbindende element wordt gevormd door de eucharistie en het juiste geloof in Christus. Deze zogeheten 'eucharistische ecclesiologie' werd als concept in de afgelopen jaren vooral verder ontwikkeld door de Griekse theoloog Ioannis Zizioulas, die sinds de jaren tachtig de orthodoxe voorzitter van bovengenoemde Gemengde Internationale Commissie was. Gelijksoortige opvattingen zijn echter evenzo te vinden in werken van Russische theologen, zoals John Meyendorff, Alexander Schmemmann en Alexander Men.²⁷

De vraag is dan natuurlijk, met behulp van welke criteria het mogelijk is onderscheid te maken tussen elementen van waarheid enerzijds, en particuliere, menselijke opvattingen anderzijds. Hierop zijn theoretisch verschillende antwoorden mogelijk. Feitelijk echter werd in deze context, ook in verband met een toenemende maatschappelijke betekenis van de Russisch-orthodoxe Kerk, de categorie 'traditie' in recente jaren van steeds groter belang. Opnieuw betekende oecumene dus zowel getuigen van de waarheid als strijden tegen een gezamenlijke tegenstander, maar tegenwoordig gaat het niet meer om uitbuiting. Met 'traditie' zijn hier niet alleen de kerkelijke overlevering, de kerkvaders en de oecumenische concilies bedoeld. Het gaat ook om wat in veel nieuwe verklaringen wordt aangeduid als 'traditionele waarden', elementen van de christelijke ethiek, zoals huwelijk, familie en verdediging van het leven. Hieraan verbonden is nu een strijd tegen een toenemende secularisering, een vermeend 'agressief secularisme en liberalisme'. De nieuwe nadruk op traditionele waarden, die - volgens eigen waarnemingen - in de moderne samenleving en door een seculiere wetgeving (vooral in het westen) in gevaar komen, maakt in de ogen van de huidige Russisch-orthodoxe kerkleiders bondgenoten in zowel de Russisch-orthodoxe als de Rooms-katholieke Kerk. Beide worden gezien als de enige 'traditionele christelijke kerken'. Weliswaar zal vanwege bovengenoemde kerkpolitieke redenen een bijeenkomst van de Moskouse patriarch en paus Benedictus XVI waarschijnlijk in de nabije toekomst niet tot stand komen, ook al wordt hierover al jaren gesproken, op het vlak van morele kwesties laten de afgelopen jaren een geleidelijke toenadering zien. De huidige voorzitter van de Russisch-orthodoxe kerkelijke afdeling voor externe relaties, metropoliet Ilarion van Volokolamsk en Novgorod, komt in ieder geval in zijn publicaties al jarenlang steeds opnieuw terug op de tegenstelling tussen de 'traditionele kerken', zoals de orthodoxe kerken en de Rooms-katholieke Kerk, en een - volgens zijn waarneming - agressief secularisme dat zich uit in het toelaten van abortus, bio-ethiek en legalisatie van homoseksuele huwelijken.²⁸ Voor zover veel protestantse kerken in een aantal van deze kwesties een grotere tegemoetkoming aan de seculiere wereld vertonen, bijvoorbeeld door vrouwen tot het kerkelijk ambt toe te laten, trekken Russisch-orthodoxe kerkleiders zoals Ilarion en patriarch Kyrill daartegen steeds meer een scheidslijn. De dialoog met de lutheranen in Zweden werd enkele jaren geleden afgebroken en de dialoog met de Duitse Evangelische Kerk kwam tijdelijk in de problemen toen een vrouwelijke bisschop, Margot Käßmann, tot voorzitter van de Evangelische Synode werd gekozen.

In plaats hiervan kwam er in de laatste jaren opnieuw beweging in de oecumenische dialoog tussen de Russisch-orthodoxe en de Rooms-katholieke Kerk. Van een ijstijd is inmiddels geen sprake meer. Zelfs ten aanzien van de oudste en op theologische vlak meest belangrijke strijdige onderwerpen, het primaat van de paus in Rome en de introductie van het *filioque* in de tekst van het credo, zijn weliswaar geen oplossingen maar wel horizons voor

²⁷ Zie bijv. Jean Meyendorff, *De Orthodoxe Kerk. Verleden en heden*. Roermond, 1964, blz. 19-33. Meyendorff is, net als Zizioulas, een leerling van Florovsky.

²⁸ Bischof Hilarion, *Der militante Säkularismus und das Christentum. Die religiösen und die "allgemeinmenschlichen" Werte*. *Orthodoxie aktuell* 5-6, 2005, blz. 12-17

een mogelijke overeenstemming te zien.²⁹ Anderzijds blijft op het niveau van het gewone parochielevens de oecumene moeilijk. Over de beperkingen die van de kant van de Russisch-orthodoxe Kerk aan haar gelovigen met betrekking tot contacten met andere confessies worden opgelegd, hebben we al gesproken. De verhoudingen, zelfs tussen diasporagemeenten en hun andersgelovige omgeving, zijn in het gunstigste geval vriendelijk, maar ook afstandelijk. Vaak ontbreekt het bovendien aan goede kennis van elkaar. Orthodox christendom is voor veel Katholieken en Westerse gelovigen in het algemeen iets dat men hooguit zeer summier en oppervlakkig kent. Omgekeerd heeft het gebrek aan onderwijsmogelijkheden tijdens en na het communisme ertoe geleid dat veel orthodoxe priesters nog steeds een beeld van het katholicisme hebben, dat hoogstens overeenstemt met de tijd voorafgaand aan het Tweede Vaticaans Concilie. Er zijn echter signalen dat deze toestand, ook ten gunste van de oecumene, stapje voor stapje wordt overwonnen.

Al met al blijft de kerkelijke politiek een mijnenveld, de theologie tegelijkertijd een bron van misverstanden en mogelijk toch ook van nieuwe perspectieven, en de verhouding tussen kerk en seculiere samenleving een gezamenlijke uitdaging voor katholieken en orthodoxen. Oecumene was, ook voor orthodoxen, altijd verbonden met de noodzaak van een gezamenlijk getuigenis tegenover de wereld. Historische omstandigheden hebben bijgedragen aan een verschuiving van zwaartepunten, maar de vraag blijft nog steeds of men in de oecumene in staat is om verder te komen dan alleen een nuchter bondgenootschap tegenover een vermeende vijand, de 'seculiere wereld'. Het was de Russische theologie van de 20^e eeuw die hiervoor een weg wilde wijzen.

²⁹ Oeldemann, *Komplementarität*. loc.cit., blz. 52-54, 57-60

Niemand heeft God gezien, maar in Jezus is God belichaamd

Een gesprek met Anna Siemieniec over orthodoxe kunst in Polen en over Polen als brug tussen de orthodoxie en het katholicisme

door Edward Skubisz

Anna Siemieniec werkt aan een promotieonderzoek over de orthodoxe kunst in Polen. Ze doet dat aan de Universiteit Wrocław, Polen. Ze is ook medewerkster bij de Stichting 'Huis van de Vrede' in Wrocław die door Edward Skubisz uit Nederland in 2005 is opgericht. Ze studeerde eerder kunstgeschiedenis alsmede Cultuur van de landen rond de Middellandse Zee en werkt nu aan haar dissertatie over iconen in Polen, met name over prof. Adam Stalony-Dobrzański, een Poolse iconenschilder uit de jaren vijftig - zestig van de 20^e eeuw. Anna heeft onlangs een kleine brochure uitgegeven over het interieur van de kleine orthodoxe kerk in Sokolowsko. Met name het werk van Michał Bogucki, een leerling van de in Polen beroemde schilder Nowosielski, is daarin opvallend. De brochure is in het Duits, Russisch en Pools verschenen en uitgegeven met steun van de Nederlandse Stichting 'Serafim'. Anna weet veel over de Poolse orthodoxe kunst, maar is daar ook persoonlijk mee bezig. Reden te meer, volgens Edward Skubisz, om met haar in gesprek te geraken. Al snel praat ze honderduit.

Een katholieke Poolse vrouw die zich bezighoudt met orthodoxe kunst. Wist je op je middelbare school al dat je deze kant uit zou gaan?

Ik wilde eigenlijk naar de kunstacademie, maar wist toen al dat ik te weinig talent daarvoor had. En ik ontdekte mijn passie voor het lezen van boeken over kunst. Ik kreeg een boek in handen over impressionisme en was er helemaal weg van.

Passie?

Dat ik iets met passie doe is belangrijk voor me, dat motiveert me. Het heeft er mee te maken dat ik die dingen wil doen die mijn horizon verbreden, mijn kijk op de wereld, mijn ontvankelijkheid, dat ik mijn werk kan doen in samenhang met mijn kijk op de wereld. Als kind al was ik gevoelig voor kleur, vorm. Dat heeft voor mij ook met kijken te maken.

Maar hoe kom je nu bij iconen terecht?

Mijn ouders namen me een keer mee naar Sokolowsko. Dat ligt niet ver van Swiedbodzin, ten zuiden van Wrocław. Ik ontmoette daar Michał Bogucki, een iconenschilder. Hij had er vlakbij dat kerkje zijn werkplaats. Ik ging er vaker heen. Urenlang vertelde hij me over iconen, over schilderkunst in het Oosten en het Westen, over de betekenissen, de verschillen. Hij introduceerde me in de wereld van de

19^e en 20^e-eeuwse Russische iconentheologen Ouspensky, Edokimu, Florenski. Toen ik me daarin verdiepte, leerde ik inzien hoezeer iconen met de Bijbel hebben te maken. En ik merkte, ik voelde geen grens om me als katholiek in deze wereld te begeven, ik pikte het op, het werd mijn ervaringswereld. Ik kwam erachter dat tot in de 11^e eeuw iconen, schilderijen, in het Westen dezelfde functie hadden als in het Oosten, nog in de romaanse kunst. Pas met de gotiek ontstaan de verschillen en groeien de werelden uit elkaar. Dat wat nog tijdens het Zevende Concilie (787) in Nicea werd aanvaard over het iconoclasme - dat iconen vragen om respect voor de afgebeelde persoon: ze mogen worden vereerd, niet aanbeden - dat

respect werd niet gerealiseerd in het Westen. De icoon is plaatsvervangend voor het lichaam van Christus. Niemand heeft God gezien, maar in Jezus is God belichaamd. Ik denk dan aan de proloog van het Johannesevangelie. Dat drukken iconen uit en continueren ze.

In mijn studententijd, vanuit de studentenparochie, verdiepte ik me in geloven. Mijn geloof

verdiepte zich, ik ontdekte de Bijbel. En daarmee kan ik zeggen dat voor mij iconen vorm en inhoud zijn. Als ik in de Bijbel lees en naar een icoon kijk, lees ik verder. Ik bid via het kijken naar een icoon, dat leer ik steeds meer. Ik moet er wel tijd aan wijden, alleen zijn, de stilte ingaan. Dan hoef ik niets te zeggen, net als wanneer je soms een

mens ontmoet. Als ik geen tijd heb voor stilte, heb ik ook geen tijd voor mensen. Ik heb geen angst voor de stilte, dan kom ik tot een relatie met God, via een icoon. Dan ervaar ik dat God in mijn leven is, dat geeft me kracht. Ik hoef me niet alleen met studie bezig te houden.

Ik volgde vorig jaar een Ignatiaanse training in stilte. We waren vijf dagen stil, vijf dagen alleen met onszelf, ieder apart. De tegenwoordigheid van God begon toen te leven voor me. Als iemand met zichzelf alleen kan zijn, dan kan deze mens ook God ontmoeten. Dat leerde ik met name ook van, bij iconen. In een orthodoxe kerk is bidden voor de iconen belangrijk. Ik snap niet alles van de liturgie in een voor mij soms vreemde taal, maar herken de mensen, hoe ze omgaan met iconen, op een natuurlijke wijze. De iconen maken deel uit van de kerk, meer dan in een rooms-katholieke kerk. De barok raakt me niet, helpt me niet bij contemplatie, is een uiting van trots. Iconen zijn duidelijk, helder, in hun details, symboliek. Alles valt op z'n plaats, in de icoon, in de architectuur van de kerk. Het is een transcendente wereld. Niet naturalistisch, niet realistisch maar gericht op het goddelijke. Het goddelijke wordt getoond.

Ik heb veel dromen, verlangens. Die komen niet vaak uit. Maar ik leerde dat dat ook niet hoeft. Ik ben niet veroordeeld tot ongeluk als mijn verlangens niet worden gerealiseerd, want God is mijn fundament. De zin van mijn leven is niet dat mijn verlangens worden vervuld, maar het zijn met God. De nabijheid van God geeft me moed om te leven. Ik houd van het leven, God houdt van mij. Dat helpt me tegen donkere leegtes in mijn leven, ook als anderen niet van me houden.

Anna, wat is voor jou een icoon van onze tijd?

Ik denk aan de voorstelling van de lijdende Christus, die van de kruisweg, van de doek van Veronica. Er zijn twee tradities in het Christendom die elkaar aanvullen: die van de iconen die uitgaan van de verheerlijkte Christus, zonder tekenen van lijden, en die van het Westen, waarin Christus als de lijdende wordt afgebeeld. Ieder van ons kent een innerlijk drama. Dat wordt met die icoon van de doek van Veronica uitgebeeld. Als je de tien Geboden respecteert, verzekeren ze je van een gerust geweten, een rustig hart, ook al gaat het tegen je wil in, tegen het jagen van onze tijd

naar eigen voordeel. Het hart van de moderne mens is gewond door de leegte. Daarom staat dat dicht bij de icoon van de doek van de heilige Veronica. De moderne schilderkunst schreeuwt de leegte, het gebrek aan zin uit, de eenzaamheid, het gebrek aan idealen. In de moderne kunst worden religieuze symbolen gebruikt, geprofaneerd, en daarmee verliezen ze hun sacraliteit en veroorzaken een lege donkerte. De twee tradities, die van het Oosten en die van het Westen zijn, zoals Johannes Paulus II zei, 'twee longen die elkaar nodig hebben'. De oosterse traditie heeft aandacht voor de Verrezen Heer, God die groter is dan mijn lijden. In het Westen gaat het om de nabijheid van God, mijn verdriet en pijn in de persoon van Christus. De ene traditie sluit de andere niet uit, ze horen bij elkaar. Dat ontdek ik ook in het dagelijks leven, in het omgaan met mensen. Ook in Berlijn, tijdens de Taizé-bijeenkomst in de *Messehalle*, zag ik een icoon, en ook andere symbolen.

Je schildert ook zelf?

Als ik zelf schilder, ben ik geconcentreerd. Bij de eerste icoon die ik schilderde, van de Moeder Gods, werkte ik met materiaal, in etappes. Ik wilde de Annunciatie laten zien, het vertrouwen van een jonge vrouw, zoals ik, in de dingen die gebeuren, die ze niet allemaal begreep, maar die vertrouwd toen de engel tot haar kwam.

Anna, nu over je studie. Wie is Adam Stalony-Dobrzański?

De kunstschilder Adam Stalony-Dobrzański, professor aan de kunstacademie in Kraków, werd geboren in 1904 in het Russische deel van wat nu Oekraïne is. Hij overleed in 1985 in Kraków. Zijn werk is niet erg bekend. De communistische tijd in Polen liet niet toe dat hij in die jaren bekendheid verwierf en daarna is nog maar weinig over hem geschreven in de kunstgeschiedenis in Polen. Hij was o.a. docent van Jerzy Nowosielski. Ze waren allebei orthodox, werkten veel samen.

Stalony-Dobrzański maakte veel glas-in-loodramen, mozaïeken, schilderijen, vooral in kerken. Hij was erg betrokken bij de oecumene. Hij werkte erg individualistisch; ik bedoel, hij werkte wel vanuit de orthodoxe traditie, schilderde iconen, maar paste die stijl ook toe in glas-in-lood wat vanuit de westerse gotiek komt. Dat was voor mij ook zo fantastisch toen ik voor het eerst zijn werk zag. Ik zag hoe modern hij werkte, in kleur en in vorm. Hij schilderde met een onrealistisch coloriet, met kleuren die van het realisme weggaan. En hij gebruikte geometrische vormen. Zijn glas-in-loodramen, die ik toen voor het eerst zag, deden me aan het kubisme denken. Het is abstraherend, het toont de wereld, de ruimte van het goddelijke, een gedematerialiseerde wereld, waarin sacrale waarden heersen. Het is ook functioneel, dat wil hier zeggen: het leidt de mens tot de realiteit van het goddelijke. Kunst helpt hier de mens bij het bidden, helpt hem bij het overgaan van zijn wereld naar de wereld van God.

Je werkt aan een promotieonderzoek over hem?

Ja, hier aan de Universiteit van Wrocław, afdeling kunstgeschiedenis. Ik ben sinds oktober vorig jaar bezig. Het is een studie van vier jaar. Nu ben ik met de eerste stap bezig. Ik documenteer zijn werk, in kerken in heel Polen. Niemand heeft dat nog gedaan. Ik moet er veel voor reizen. Het is prachtig om zijn werk te zien. Het is steeds op de grens, de grens van de oosterse en de westerse traditie. Dat is typisch voor Adam Stalony-Dobrzański. En voor mij is het ideaal. Ikzelf zie die grenzen niet. Die twee tradities horen bij elkaar, verrijken elkaar. Dobrzański was erg oecumenisch. Hij zat in de Oecumenische Raad van de Orthodoxe Kerk in Polen. Hij correspondeerde en adviseerde ook kardinaal Wojtyła over kerkelijke schilderkunst. Hij schreef over de weg die de kunstenaar, die elke mens moet

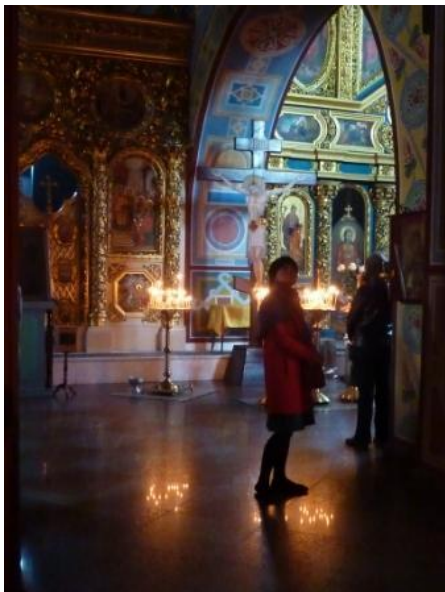
gaan in zijn leven. Daar dacht hij over na, daar correspondeerde hij over. Hij was in zijn werk een autoriteit, maar anders dan Nowosielski liet hij geen theoretische teksten na. In de tweede fase van mijn studie ga ik mensen opzoeken die weet hebben van zijn werk, over hem hebben geschreven, die hem hebben gekend, mensen in wier kerken zijn werk is te zien. Hij schilderde iconen in de stijl van de oosterse traditie, ook in katholieke en protestantse kerken. Iconen zijn bijbels, vormen de geschilderde Bijbel. Ze tonen de Bijbel, ze laten het verhaal van God objectief zien, zonder eigen oordeel. Daarom kunnen ze, volgens Dobrzański, ook functioneren in een protestantse kerk, niet alleen in een orthodoxe.

De Bijbel geschilderd?

Dobrzański was aan de kunstacademie ook professor van de afdeling *liternictwo*, lettervormgeving (belettering). Daarin had hij zich in zijn studietijd ook bekwaamd. Hij was daarin een vakman. Deze vakbekwaamheid komt ook terug als we het hebben over iconen: ze tonen met het beeld het woord. Dat is een universeel gegeven! En dat zocht hij ook steeds, dat kerkelijke kunst universeel is. Dat zie je ook in de orthodoxe kerk van de heilige Methodius en Cyrillus op het Zand, na Piasku. Hij schilderde daar een muurschildering en gebruikte geen Cyrillische, maar Latijnse letters, en hij gebruikte niet het Kerkslavisch, maar het Pools. Hij wilde, net als de pastoor van de kerk, de eerwaarde mitraat Eugenius Cybulski, dat de orthodoxe liturgie toegankelijk is voor alle christenen. Dat is voor mij uniek, dat Dobrzański er aan werkte om het mogelijk te maken dat mensen elkaar konden ontmoeten, verstaan. Daarom kom ik ook graag in deze orthodoxe kerk. Als je meer over hem wilt weten: er is een goede website over zijn werk, met ook informatie over de tentoonstelling van hem in Kiew, vorig jaar (<http://stalony-dobrzanski.info>).

Anna, kun je me ook wat vertellen over Nowosielski, zijn leerling? Van hem heb ik in de Grieks-katholieke kathedraal hier ook werk gezien.

Jerzy Nowosielski (1923 – 2011) schilderde ook, en hij schreef en publiceerde. Over hem wordt veel gediscussieerd. Hij maakte veel sacrale kunst, maar niet alleen. Hij schilderde ook de profane wereld, landschappen, moderne mensen, wrede gebeurtenissen. Maar altijd zie je in zijn werk het *sacrum*, de aanwezigheid van God. Erg kostbaar is dat. Hij werkte ook op de grens van twee werelden. Dat ook wat betreft het Westen en het Oosten. En hij ging verder naar het oosten. Ook het boeddhisme inspireerde hem. Zijn werk in de kathedraal van

de Grieks-katholieken is geïnspireerd door iconen. Je moet weten dat er altijd in het katholieke Polen een orthodoxe invloed, een orthodoxe onderlaag is geweest. In de rooms-katholieke kathedraal op de Wawel in Kraków, in de rooms-katholieke kathedraal in Lublin kun je zien dat ze zijn beschilderd in byzantijnse stijl. Dat gebeurde in de 15^e eeuw! Later, ook in Rusland overigens, is dat losgelaten. Hier in Polen is het langzamerhand verdwenen, maar nooit helemaal. Denk maar aan de Zwarte Madonna van Częstochowa. Onder invloed van de kunst uit het Westen, de barok, zag men minder de waarde van de canonieke kerkelijke kunst. Later, in de 19^e eeuw werd die waarde herontdekt, in Rusland zelf en door Russische emigranten als bijvoorbeeld Berdiajew. Ze schreven veel over de canonieke iconen, zoals ze werden geschilderd in de tijd van Roeblijow. Hun werk was de grond van waaruit Nowosielski zich ontwikkelde.

Toch schildert hij op een eigen manier...

Hij liet echter wel een nieuwe stijl van iconen zien, op grond van de behoefte aan sacrale kunst. Dankzij hem hebben we in Polen de iconen herontdekt. Maar er is steeds een discussie over hem, over zijn werk. Is hij niet te individualistisch? Men zegt soms dat zijn

artistieke genius te duidelijk aanwezig is in zijn werk. Je ziet in zijn kunst zijn ervaring van het lijden terugkomen. Hij heeft in zijn jeugd veel meegemaakt, in de oorlogstijd. De jodenpogrom in Lwów bijvoorbeeld. Men verwijt hem dat het licht van Jezus in zijn iconen ontbreekt. Het is ook erg moeilijk om je van zulke ervaringen los te maken als je door de wereld bent verwond. Hoe kun je genezen van dat donkere lijden? Hoe kun je terugkeren naar het goddelijke?

Niemandland wordt land van de levenden

Lazaruszaterdag in de oosterse liturgie vóór Pasen

door Leo van Leijsen

Onderstaande tekst over Lazaruszaterdag in de Byzantijnse traditie is een actuele bewerking van een meditatie die werd gehouden voor Radio Maria op 27 maart 2010.

Lazaruszaterdag wordt in veel soorten van Oosterse Kerken gevierd. De Byzantijnse liturgie heeft echter naar alle waarschijnlijkheid de meest uitgesproken en allerrijkste traditie rondom Lazaruszaterdag. De Byzantijnse traditie wordt gebezigd door zowel oosters-orthodoxen, dat wil zeggen Russen, Grieken, Roemenen en Serviërs, als door de Grieks-katholieken, die met Rome zijn geünieerd. Zij allen vieren Lazaruszaterdag, samen met Kopten, Ethiopiërs, Eritreeërs en ongetwijfeld nog vele andere Oosterse Kerken.

Op Lazaruszaterdag wordt het verhaal verteld uit het Johannesevangelie (hoofdstuk 11) over het weer tot leven wekken van Lazarus.

1. Er was iemand ziek, Lazarus van Betanië, het dorp van Maria en haar zuster Marta.
2. Maria was het, die de Heer had gezalfd met mirre en zijn voeten met haar haren had afgedroogd. En haar broer Lazarus was ziek.
3. De zussen dan zonden Hem bericht: Heer, zie, degene die Gij liefhebt, is ziek.

Echter, Jezus blijft nog een paar dagen weg en legt ondertussen aan zijn leerlingen de betekenis uit van wat er allemaal aan het gebeuren is. Hij spreekt over ziekte, dood en leven, over de glorie van God en de verheerlijking van de Mensenzoon. En het evangelieverhaal gaat verder.

11. Zo sprak Hij en daarna zei Hij tot hen: Lazarus, onze vriend, is ingeslapen, maar Ik ga daarheen om hem uit de slaap te wekken.
12. De discipelen zeiden dan tot Hem: Heer, als hij slaapt, zal hij herstellen.
13. Maar Jezus had het bedoeld van zijn dood; zij echter meenden, dat Hij de rust van de slaap bedoelde.
14. Toen zei Jezus ronduit tot hen: Lazarus is gestorven.

Jezus en de apostelen gaan dan op weg naar Bethanië en ontmoeten Lazarus' zussen. En men spreekt uitvoerig met elkaar over verrijzenis en eeuwig leven. Dan begeven ze zich naar Lazarus' graf, dat in de rots was uitgehouwen en waar een fikse steen voor lag.

39. Jezus zei: Neem de steen weg! Marta, de zuster van de gestorvene, zei tot Hem: Heer, er is reeds een lijklicht, want het is al de vierde dag.
40. Jezus zei tot haar: Heb Ik u niet gezegd, dat gij, indien gij gelooft, de heerlijkheid Gods zult zien?
41. Zij namen dan de steen weg. En Jezus sloeg de ogen omhoog en zei: Vader, Ik dank U, dat Gij Mij hebt verhoord.
42. Zelf wist Ik, dat Gij Mij altijd verhoort, maar ter wille van de menigte, die rondom Mij staat, heb Ik gesproken, opdat zij geloven, dat Gij Mij hebt gezonden.
43. En na dit te hebben gezegd, riep Hij met luider stem: Lazarus, kom naar buiten!
44. De gestorvene kwam naar buiten, de voeten en de handen gebonden met grafdoeken, en er was een zweetdoek om zijn gelaat gebonden. Jezus zei tot hen: Maakt hem los en laat hem heengaan.

Daarmee eindigt het verhaal van Lazarus' opwekking.

Zoals God in het Scheppingsverhaal in Genesis met één machtswoord het licht schiep: 'Er zij licht! En er was licht!', zo gebiedt Jezus in één enkele zin aan Lazarus: 'Kom naar buiten!' En de gestorvene komt naar buiten. Ook in de Byzantijnse liturgie wordt hier heel duidelijk een link tussen de schepping in den beginne en het opwekken van Lazarus gelegd. Zo zingt men in de Grote Completen aan de vooravond van Lazaruszaterdag:

*Stof met geest verbindend, o Woord van God,
zo hebt Gij – door Uw Woord –
een levende ziel geademd in de klei, die was genomen uit de aarde.
En nu hebt Gij door datzelfde Woord
uw goede vriend Lazarus
doen opstaan uit de ontbinding
en uit de diepten van de aarde.³⁰*

³⁰ De Nederlandstalige liturgische teksten zijn óf een eigen (soms vrije) vertaling óf genomen uit: *Byzantijns Liturgikon*, Tilburg / Zagreb, van de Johannes van Damascusgemeenschap, katholiek van de Byzantijnse ritus, in 's-Hertogenbosch, óf uit de liturgische boeken van de Orthodoxe Kerk Nederland, Den Haag (soms met een lichte bewerking), waaruit ook het citaat van vader Adriaan afkomstig is.

Heel vaak worden de opwekking van Lazarus én de verrijzenis van Christus met elkaar vergeleken. En dat is – deels - terecht. De opwekking van Lazarus is een teken, een profetie van Jezus' eigen verrijzenis, een blauwdruk van zijn opstanding uit de doden. Maar er is ook een verschil in beide verhalen: de opwekking van Lazarus is een verwijzing naar de verrijzenis van Christus, maar niet die verrijzenis zelf waarop heel het christelijk geloof is gebaseerd. Waar zit onder andere het verschil? In het verhaal van Johannes 11 wordt Lazarus als het ware teruggeroepen naar dit aardse leven, mét zijn sterfelijkheid. Als we de lijn van het verhaal consequent zouden doortrekken, zouden we kunnen zeggen dat Lazarus later alsnog is gestorven. Maar de verrijzenis van Christus is niet een terugkeer naar dit sterfelijke bestaan. Paulus spreekt in zijn eerste brief aan de christenen van Korinte over Christus' verrijzenislichaam als over een pneumatisch lichaam, een geestelijke lichaam (1 Korinte 15). Hij bedoelt niet 'geestelijk' in de zin van een geestesverschijning. Wat dan wel? Zouden we misschien mogen zeggen: een lichaam dat helemaal wordt bepaald door de heilige Geest? Paulus zegt in zijn brief aan de christenen van Rome: 'Wij weten dat Christus, eenmaal uit de doden opgewekt, niet meer sterft: de dood heeft geen macht meer over Hem. ... Het leven dat Hij leeft, heeft alleen met God van doen.' (Romeinen 6, 9-10; Willibrordvertaling 1995). Daarom verwijzen alle verhalen van dodenopwekkingen in het Nieuwe Testament, zoals dat over Lazarus maar ook dat over het kind van de weduwe van Naïn, naar Jezus' verrijzenis. Maar het is alleen de verrijzenis van Jezus die de ultieme overwinning op de dood heeft behaald. Niet Lazarus, noch de zoon van de weduwe, maar Jezus is de eerste van een nieuwe schepping!

Ook de oosterse liturgie heeft aan de diepe geloofswaarheid uiting gegeven dat in de opwekking van Lazarus we reeds het licht van Jezus' opstanding kunnen bespeuren, waardoor ook wij mogen hopen op onze eigen verrijzenis.

*O Christus God, ... in uw Verrijzenis
deed Gij ons delen in onsterfelijkheid van leven.³¹*

In zoverre is het Lazarusverhaal, in afgeleide zin, ook een belofte aan ons.

*Als een belofte van de opstanding van alle mensen,
hebt Gij vóór uw lijden,
Lazarus uit de doden opgewekt, o Christus God.³²*

Om die reden is het liturgische vieren van dit verhaal alleszins de moeite waard. Lazaruszaterdag, als een aparte dag in het Oosten, heeft dan ook heel oude papieren. Al in de 4^e eeuw vertelt een non uit Zuid-Frankrijk of Noord-Spanje, een zekere Egeria, hoe ze op haar bedevaart langs de kerken van het Midden-Oosten en langs de pelgrimsoorden van Jezus' leven op deze zaterdag het verhaal van Lazarus' opwekking meeviert. Deze Egeria schrijft:

... De nachtwake vindt in de zevende week van de Veertigdagentijd op vrijdag plaats op de berg Sion in Jeruzalem. ... Gedurende heel de nachtwake worden er psalmen gezongen en antifonen, die passen bij de plaats en de dag. Zodra het echter ochtend begint te worden, bij het eerste gloren van de sabbat, brengt de bisschop het misoffer en bedient de Maaltijd des Heren vroeg op de sabbat. Vlak voor de wegzending verheft een aartsdiaken zijn stem en zegt: 'Laten we vandaag allemaal op het zevende uur bij het Lazarium aanwezig zijn.' Daarom komen allen tegen het begin van het zevende uur naar het Lazarium. Het Lazarium, dat wil zeggen Bethanië, is ongeveer twee mijl van de stad.

³¹ cf. Troparion op Palmzondag

³² ibidem

Voor wie van Jeruzalem naar het Lazarium gaat, is er ongeveer vijfhonderd passen vóór die plaats, langs de weg, een kerk op de plek waar Maria, de zus van Lazarus, de Heer ontmoette. Wanneer de bisschop daar is aangekomen, komen alle monniken hem tegemoet en het volk gaat daar naar binnen. Er wordt een hymne gezongen en een antifoon en uit het Evangelie wordt de tekst gelezen, waarin de zuster van Lazarus de Heer ontmoet. Nadat er een gebed is gedaan en allen zijn gezegend, gaat men vandaar onder het zingen van hymnen naar het Lazarium. Wanneer men daar is aangekomen, verzamelt zich daar zo'n grote menigte, dat niet alleen de plaats zelf, maar ook alle velden rondom vol mensen zijn. Ook daar worden hymnen gezongen en antifonen, die bij die dag en plaats passen. Ook de lezingen die worden gedaan, passen bij de dag. Voordat de wegzending plaatsvindt, wordt het Paasfeest aangekondigd. Een priester gaat naar een hoger gelegen plaats en leest de tekst die in het Evangelie staat geschreven: 'Toen Jezus in Bethanië kwam, zes dagen voor het Paasfeest' enzovoorts. Nadat die tekst is gelezen is en het paasfeest is aangekondigd, vindt de wegzending plaats.

Dit wordt op die dag gedaan, omdat – zoals in het Evangelie staat geschreven – dit in Bethanië is gebeurd, zes dagen voor het Paasfeest. Welnu, van de sabbat tot aan de donderdag, waarop na de maaltijd de Heer 's nachts gevangen is genomen, is zes dagen.³³

Hoe belangrijk ook als dag, op de Byzantijnse liturgische kalender is Lazaruszaterdag óók een soort liturgisch niemandsland. De Veertigdagentijd omvat in de Byzantijnse traditie niet de Goede Week, zoals in het westerse christendom. De Goede Week, die in deze traditie 'Grote en Heilige Week' heet, is een periode apart. De Veertigdagentijd komt tot een einde op de vrijdag vóór Palmzondag.

*Nu we de zo heilige Veertig Dagen hebben voleindigd,
vragen we U, o Menslievende,
dat we ook de heilige Week van uw Lijden mogen schouwen,
om daarin de grote werken te verheerlijken
van uw onzegbaar heilsplan voor ons.*

Zo zingt de Orthodoxe Kerk in de vespers op die vrijdagavond, in de dienst dus aan de vooravond van Lazaruszaterdag. Maar letten we op. De Goede Week zélf begint pas met Palmzondag. Daartussen ligt dus één dag die officieel bij geen van beide hoort: Lazaruszaterdag. Lazaruszaterdag valt tussen wal en schip. Niemandsland! En dat past heel goed bij de sfeer van het verhaal dat op deze dag centraal staat: hoofdstuk 11 van het Johannesevangelie. Een hoofdstuk dat wel zo mooi 'De opwekking van Lazarus' heet (wij kennen de goede afloop al), maar dat toch begint met de dodelijke ziekte en uiteindelijk het sterven van Lazarus. Zijn zussen, Marta en Maria, zijn zielsbedroefd, en ook Jezus raakt bij aankomst helemaal in tranen. Er staat eigenlijk zelfs letterlijk: 'Hij werd verontwaardigd en ontroerd.' Met andere woorden: boos en eindeloos verdrietig, ook Jezus, juist Jezus. Zijn goede vriend Lazarus al vier dagen dood en begraven. De dood. Niemandsland. Het land waar niemand van terugkeert.

Hoe is in de Byzantijnse liturgie vorm gegeven aan dat wonderlijke verhaal, dat uitmondt in de opwekking van Lazarus? Kijken we eerst naar een eigentijds getuigenis over dit verhaal. De Nederlandse dominicaan en exegeet Jan Nieuwenhuis legt een verband tussen ons verhaal van vandaag en de parabel in het Lukasevangelie over de arme Lazarus en de rijke

³³ *Als pelgrim naar het Heilige Land. De pelgrimage van Egeria.* Ingeleid, vertaald en toegelicht door F. Ledegang, *Christelijke Bronnen*, 4, Kok, Kampen, 1991. Vertaling met enkele aanpassingen aan het karakter van een meditatieve tekst.

vrek. Hij noemt de opwekking van Lazarus dan ook 'de opstanding van de arme'. Nieuwenhuis zegt letterlijk het volgende:

Tweemaal Lazarus dus: eenmaal – bij Lukas – halfdood én verheerlijkt, en eenmaal – bij Johannes – door en door dood, begraven én opgewekt. Het ziet ernaar uit, dat de ene Lazarus niet zonder de andere kan en dat ze naar elkaar zijn genoemd. In beide gevallen gaat het over dood en opstanding en in beide gevallen is Lazarus degene die niet meer meetelt in het land der levenden: hij spreekt niet, hij doet niet, er wordt met hem gedaan.³⁴

Ook in de oude tradities van de Kerk, in dit geval van de Byzantijnse Kerk, wordt het verband gelegd tussen de arme Lazarus aan de deur van de rijke man én de dode Lazarus, de broer van Martha en Maria. De liturgische vieringen van de aan Lazaruszaterdag en Palmzondag voorafgaande week - dat is om precies te zijn de Zesde Week van de Veertigdagentijd - beginnen onder andere met de gelijkenis van de arme Lazarus en de rijke man. Er is op de zondag vóór Lazaruszaterdag zelfs een lange hymne, canon geheten, helemaal aan dit verhaal gewijd. Wijlen archimandriet Adriaan, een Nederlandse orthodoxe priestermonnik, schreef ooit dienaangaande:

Het is boeiend om in de Zesde Week mee te maken hoe in de officies de nadruk langzamerhand verschuift van de Lazarus uit de parabel naar Lazarus, de vriend van Christus, die op de zaterdag die er aankomt uit het graf wordt gewekt. [In die Zesde Week van de Veertigdagentijd] leven [we] van dag tot dag met Christus en zijn groepje Leerlingen mee: hoe de boodschap komt van de ziekte van Lazarus; hoe Christus daar pas op ingaat als het onherroepelijk te laat is geworden; de bedekte en openlijk wijze waarop Hij spreekt over Lazarus' dood; de aarzeling en het zich vermennen van zijn leerlingen om met Hem naar het moordzuchtige Jeruzalem te gaan.

De Byzantijnse liturgie 'speelt' als het ware de laatste weken van Jezus na, dag voor dag. In de week vóór de Goede Week, maar ook in Goede Week zelf, volgt ze Jezus op de voet in zijn allerlaatste dagen: van de opwekking van Lazarus via de zalving in Bethanië tot de intocht in Jeruzalem; van het laatste avondmaal, het verraad door Judas, via de verloochening door Petrus tot de kruisdood; van de begraving en de grafrust tot aan de opstanding ten leven. En dan zal het Pasen zijn, het feest der feesten, overweldigend gevierd, dag van de Verrijzenis!

In het Johannesevangelie – we zagen het al – is de opwekking van Lazarus, mét alle verschillen, een soort spiegelbeeld van de verrijzenis van Jezus.

Om het geloof van de mens in uw verrijzenis te bevestigen, o goddelijk Woord, daarom hebt Gij Lazarus geroepen uit het graf.

Aldus zingt men op Lazaruszaterdag deze tekst uit de canon van de heilige. Andreas van Kreta, een groot hymnendichter van de Byzantijnse kerk.³⁵

In de eerste Petrusbrief wordt een wat vage opmerking gemaakt: 'Zo ging Hij heen en predikte voor de geesten in de kerker.' (1 Petrus 3, 19; Willibrordvertaling 1977) Dit woord werd al snel geïnterpreteerd als dat Jezus na zijn dood was afgedaald naar de onderwereld. In de na-Bijbelse literatuur, zoals bijvoorbeeld in het apocriefe Evangelie van Nicodemus, wordt op dit thema van de zogeheten 'nederdaling ter helle' uitgebreid voortgeborduurd. Christus daalt af in het dodenrijk om de gestorvenen mee te trekken in zijn weergalozes

³⁴ Jan Nieuwenhuis, *Johannes de Ziener. Geschriften voor de gemeente van nu. Het Evangelie, de Brieven, de Openbaring*, Kok, Kampen 2004

³⁵ Dit is dezelfde tekst als van het troparion op Palmzondag hierboven, maar nu in de officiële vertaling van de Orthodoxe Kerk van Nederland.

triomftocht op de dood. Als Christus bij de ingang van de onderwereld aankomt '...stortten tegelijkertijd de bronzen poorten ineen en de ijzeren sluitbalken werden verbrijzeld en alle geboeide doden werden bevrijd van hun boeien...' Stel u als het ware die triomftocht voor. Als een Romeinse soldatenkeizer die terugkomt van een gewonnen veldtocht, zo voert Christus vanuit het dodenrijk een lange stoet van mensen door de straten en over de wegen: niet de oorlogsbuit van verslagen, vernederde krijgsgevangenen, maar 'oorlogsbuit' die ontrukkt is aan de dood: een eindeloze stroom van bevrijde mensen. Zó moeten we ons de oosterse verbeelding van Jezus' afdalen in de onderwereld een beetje voorstellen. Een krachtig symbool! Het is dan ook de nederdaling ter helle die bij uitstek dé orthodoxe icoon van de Verrijzenis is geworden, en niet in de eerste plaats de ook wel voorkomende icoon van de engelen bij het lege graf, en al helemaal niet de afbeelding van Jezus die opstijgt uit het graf, zoals we die in het westen zo goed kennen.

Bij zijn nederdaling ter helle voerde Jezus eerst een soort strijdgesprek met die onderwereld, waarna Jezus als overwinnaar uit de strijd kwam en aan het dodenrijk zijn reden van bestaan ontroofde, namelijk de gestorvenen. Zoals gezegd is de opwekking van Lazarus een spiegel van de opstanding van Jezus. De Byzantijnse liturgie en de Byzantijnse hymnendichters hebben dit thema van de nederdaling ter helle ook doorgetrokken naar en toegepast op de dood en opwekking van Lazarus. Jezus reikt met zijn machtswoord tot in de onderwereld. Het dodenrijk hoort hem als het ware aankomen en houdt zijn hart vast. Het dodenrijk, in het Grieks *hades* geheten, wordt voorgesteld als een persoon. Hades zit danig in zijn rats. Met de Dood, die ook wordt voorgesteld als een persoon – wij zouden zeggen Magere Hein met de zeis – heeft de onderwereld bij het horen van de naderende Jezus een heel gesprek. Hun laatste uur heeft geslagen. De Byzantijnse hymnendichter Romanos de Zanger stelt dat op een dichterlijke wijze voor, haast als de tekst van een soort toneelstuk of het libretto van een opera. Want laten we niet vergeten: alle Byzantijnse liturgie wordt gezongen of zangerig gelezen.

*Toen Hades de voetstappen van Hem hoorde,
fluisterde hij tegen de dood: Wiens voetstappen zijn dat, o Dood,
die daar op mijn hoofd trappen?
Wee mij, het is Jezus,
die weer naar ons toegekomen is
om de schuld op te eisen.*

*Hou je voedsel voortaan bij je, want ik krijg het niet meer weg.
Je voert de doden gevangelijk naar mij toe. Ik slok ze dan op,
maar ik moet ze gelijk weer overgeven.*

*Toen de Dood dit hoorde, begon hij hard te schreeuwen
en ziedend van woede voegde hij Hades de woorden toe:
Ik maar moeite doen om voor jou doden aan te leveren.
Nooit heb je gezegd: Genoeg!
En nu praat je zó tegen mij?*

En Hades zegt dan tegen de Dood:

*Wee mij, Jezus is werkelijk gekomen.
Hij heeft een welriekende geur naar ons toegezonden,
die aan degene die al riekte [Lazarus]
weer een aangename reuk heeft verleend.
Zo zal degene die tot stof en as vervallen was,
verrijzen en al opstaande zeggen:
Gij, Christus, zijt het Leven en de Verrijzenis.*

*Toen de Dood dit hoorde, riep hij het uit
en ging er vandoor, hand in hand met Hades,
en allebei aanschouwden ze iets afschuwwekkends en vreselijks:
de welriekende geur van de Zoon van God doortrók zijn vriend helemaal
en bereidde diens lichaam helemaal voor
op de oproep van de Schenker van Leven,
opdat Lazarus, zo gauw die roep hem zou bereiken,
meteen zou verrijzen en al opstaande zou zeggen:
Gij, Christus, zijt het Leven en de Verrijzenis.*

Het zojuist geciteerde stuk zijn slechts enkele fragmenten uit de lange hymne van Romanos de Zanger. Romanos trekt de opwekking van Lazarus als een voorafschaduwning van de opstanding van Jezus door naar ons eigen leven. God laat zijn geliefde Zoon Jezus niet in de steek; Jezus laat als het mens geworden Woord van God ook zijn goede vriend Lazarus niet in de steek – en Hij laat ons niet in de steek:

*Als een ware herder, o Verlosser en Schepper,
hebt Gij van de muil van een woeste en allesverslindende wolf
een man weggerukt die al vier dagen dood was,*

wordt er in de Orthodoxe ochtenddienst van Lazaruszaterdag gezongen. En ja, de Geest van God – zo is de boodschap van de Byzantijnse dienst van die dag – zal ook ons, die Gods beminde zonen en dochters zijn, niet laten stikken in de dood, maar ons van harte ruimte scheppen – ademruimte – en nieuw leven geven.

Men kan Lazaruszaterdag een niemandsland noemen tussen de Veertigdagentijd en de Goede Week, maar eigenlijk is die vreemde Lazaruszaterdag een kantelmoment, een scharnier dat draait van dood naar leven. Zo wordt Lazaruszaterdag van een aanvankelijk niemandsland tot een voorproefje van het land van de levenden waartoe wij allemaal zijn geroepen. Lazaruszaterdag is een belofte van leven of zoals het op Palmzondag in de Byzantijnse liturgie, daags na Lazaruszaterdag, nog één keer heel duidelijk zal echoën in het troparion:

*Als een belofte van de opstanding van alle mensen,
hebt Gij vóór uw lijden
Lazarus uit de doden opgewekt, o Christus God.
Daarom dragen ook wij, als eens die kinderen,
de tekenen van de overwinning
en roepen tot U als overwinnaar op de dood:
Hosanna in den hoge.
Gezegend Hij die komt in de Naam des Heren.*

Christelijk getuigenis in een multireligieuze wereld

Aanbevelingen voor gedrag

Dit document werd gepresenteerd op 28 juni 2011 op het hoofdkwartier van de Wereldraad van Kerken in Geneve door dr. Geoff Tunnicliffe, algemeen secretaris van de Wereldwijde Evangelische Alliantie, dr. Olav Fykse Tveit, algemeen secretaris van de Wereldraad van Kerken en kardinaal Jean-Louis Tauran van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog. De Nederlandse vertaling is verzorgd door Wilbert van Saane, stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad in Utrecht.

Preambule

Zending behoort tot het wezen van de kerk. De verkondiging van het Woord van God en het getuigenis ten overstaan van de wereld zijn essentieel voor elke christen. Tegelijkertijd is het noodzakelijk om dit te doen in overeenstemming met de grondbeginselen van het evangelie, met respect en liefde voor alle mensen. In het bewustzijn van de spanningen tussen volken en gemeenschappen met verschillende godsdienstige overtuigingen en de verscheidenheid in opvattingen van het christelijke getuigenis, hebben de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog (PCID), de Wereldraad van Kerken (WCC) en – op uitnodiging van de Wereldraad – de Wereldwijde Evangelische Alliantie (WEA) zich over een periode van vijf jaar bezonnen en dit document geproduceerd om te dienen als een reeks aanbevelingen voor gedrag in christelijk getuigenis overal ter wereld. Dit document is niet bedoeld als een theologische positiebepaling inzake zending, maar behandelt praktische kwesties rondom het christelijke getuigenis in een multireligieuze wereld. Dit document wil kerken, kerkenraden en zendingsorganisaties aanzetten tot reflectie op de huidige praktijk. Het is geschreven in de hoop dat zij de aanbevelingen in dit document gebruiken om hun eigen passende richtlijnen te ontwikkelen met het oog op het getuigenis en de zending onder mensen met een andere religie of mensen die geen religie aanhangen. De opstellers van dit document hopen dat christenen over de hele wereld er studie van zullen maken in het licht van de praktijk van hun eigen getuigenis van het geloof in Christus, in woord en daad.

Een basis voor christelijk getuigenis

1. Voor christenen is het een voorrecht en een vreugde om verantwoording af te leggen van de hoop die in hen is, in zachtmoedigheid en respect (vgl. 1 Petrus 3, 15).
2. Jezus Christus is de eerste getuige (vgl. Johannes 18, 37). Christelijk getuigenis is altijd het delen in zijn getuigenis. Het neemt de vorm aan van getuigenis van het koninkrijk, dienst aan de naaste en totale zelfovergave, zelfs als dat leidt tot het kruis. Zoals de Vader de Zoon zond in de kracht van de Heilige Geest, zo worden gelovigen gezonden om in woord en daad te getuigen van de liefde van de drie-enige God.
3. Het voorbeeld en het onderwijs van Jezus Christus en van de vroege kerk zijn het richtsnoer voor christelijke zending. Al tweeduizend jaar lang hebben christenen geprobeerd om de weg van Christus te volgen door het goede nieuws van Gods rijk te delen (vgl. Lucas 4, 16-20)
4. Tot het christelijk getuigenis in een pluralistisch wereld behoort de dialoog met mensen uit andere godsdiensten en culturen (vgl. Handelingen 17, 22-28).
5. In sommige situaties is het moeilijk om te leven volgens het evangelie. Verkondiging van het evangelie wordt verhinderd of zelfs verboden. Toch hebben christenen de opdracht van Christus ontvangen om trouw te blijven getuigen van Hem, in solidariteit met elkaar (vgl. Matteüs 28, 19-20; Marcus 16, 14-18; Lucas 24, 44-48; Johannes 20, 21; Handelingen 1, 8).

6. Als christenen in de zending oneigenlijke middelen gebruiken, bijvoorbeeld misleiding of dwang, dan verraden ze het evangelie en worden ze de oorzaak van het lijden van anderen. Zulke praktijken roepen om berouw en ze herinneren ons aan onze voortdurende afhankelijkheid van Gods genade (Romeinen 3, 23).

7. Christenen weten zich geroepen om te getuigen van Christus, maar belijden dat bekering uiteindelijk het werk is van de Heilige Geest (vgl. Johannes 16, 7-9; Handelingen 10, 44-47). Ze erkennen dat de Geest waait waarheen de Geest wil, langs wegen waarover mensen geen controle hebben (vgl. Johannes 3, 8).

Principes

Christenen worden opgeroepen om zich te verbinden aan de volgende principes, en zo te proberen de opdracht van Christus te vervullen op een wijze die overeenstemt met het evangelie, in het bijzonder in interreligieuze contexten.

1. Gods liefde in de praktijk brengen

Christenen geloven dat God de bron is van alle liefde. Daarom richten zij hun leven op die liefde en weten zij zich geroepen om in hun getuigenis hun naaste lief te hebben als zichzelf (vgl. Matteüs 22, 34-40; Johannes 14, 15).

2. Christus navolgen

In alle aspecten van het leven en in het bijzonder in hun getuigenis zijn christenen geroepen om het voorbeeld en het onderwijs van Jezus Christus te volgen, te delen in zijn liefde, en glorie en eer te geven aan God de Vader in de kracht van de Heilige Geest (vgl. Johannes 20, 21-23).

3. Christelijke waarden

Christenen zijn geroepen tot integriteit, liefde, barmhartigheid en nederigheid. Ze zijn geroepen arrogantie, neerbuigendheid en geringschattendheid te overwinnen (vgl. Galaten 5, 22).

4. Daden van dienstbaarheid en gerechtigheid

Christenen zijn geroepen om recht te doen en trouw te zijn en innig lief te hebben (vgl. Micha 6, 8). Ze zijn ook geroepen om anderen te dienen en, in die dienstbaarheid, Christus te herkennen in de minsten van hun zusters en broeders (vgl. Matteüs 25, 45). Daden van dienstbaarheid, zoals het aanbieden van onderwijs, gezondheidszorg, noodhulp en het bepleiten van rechten, zijn een integraal onderdeel van het christelijke getuigenis. Voor misbruik van armoede en hulpbehoevendheid is echter geen plaats in christelijk werk. Christenen moeten zich in hun dienstbaarheid verre houden van alle vormen van verlokking, ook van financiële beloften en beloningen.

5. Onderscheiding in de dienst der genezing

Bedieningen van genezing zijn onlosmakelijk verbonden met het christelijk getuigenis. Christenen zijn geroepen tot onderscheidingsvermogen in het uitvoeren van deze bedieningen. Ze dienen de menselijke waardigheid te respecteren en zich te wachten voor misbruik van de menselijke kwetsbaarheid en het verlangen naar genezing.

6. Verwerping van geweld

Christenen zijn geroepen om iedere vorm van geweld af te wijzen, ook psychisch en sociaal geweld. Daarbij hoort ook machtsmisbruik wanneer zij van hun geloof getuigen. Ook verwerpen ze geweld, onrechtvaardige discriminatie of onderdrukking door religieuze of seculiere autoriteiten van wat voor aard ook. Beschadiging of vernietiging van gebedshuizen, religieuze symbolen of heilige teksten keuren ze af.

7. Vrijheid van godsdienst en geloof

Onder godsdienstvrijheid rekenen we het recht het geloof publiekelijk te belijden, te praktiseren, te propageren en het recht om van godsdienst te veranderen. Godsdienstvrijheid vloeit voort uit de menselijke waardigheid, die is gegrondvest in de schepping van alle mensen naar het beeld en de gelijkenis van God (vgl. Genesis 1, 26). Daarom hebben alle mensen gelijke rechten en verantwoordelijkheden. Waar een religie misbruikt wordt voor politieke doeleinden en waar vervolging omwille van godsdienst plaatsvindt, daar zijn christenen geroepen om in een profetisch getuigenis deze zaken aan de kaak te stellen.

8. Wederzijds respect en solidariteit

Christenen zijn geroepen tot toegewijde samenwerking met alle mensen om zo, in wederzijds respect, gerechtigheid, vrede en het algemeen goed te bevorderen. Interreligieuze samenwerking is een essentiële dimensie hiervan.

9. Respect voor alle mensen

Christenen erkennen dat het evangelie culturen onder kritiek stelt, maar ook verrijkt. Ook wanneer het evangelie sommige aspecten van cultuur onder kritiek stelt, zijn christenen toch geroepen om alle mensen te respecteren. Christenen zijn ook geroepen om die elementen te onderscheiden die in hun eigen cultuur haaks op het evangelie staan.

10. Vals getuigenis verwerpen

Christenen moeten oprecht en respectvol spreken. Ze moeten goed luisteren om het geloof en het leven van anderen te leren begrijpen. Ze worden aangemoedigd om te erkennen en te waarderen wat goed en waar is in het geloof van anderen. Commentaar en kritiek moeten worden gegeven in een geest van wederzijds respect, en daarbij moet vals getuigenis over andere godsdiensten worden vermeden.

11. Persoonlijk inzicht waarborgen

Christenen geven toe dat het veranderen van godsdienst een beslissende stap is. Het is een stap die voorbereiding en reflectie, en dus ook tijd, vergt. In dat proces moet de persoonlijke vrijheid volledig zijn gegarandeerd.

12. Interreligieuze relaties bouwen

Christenen moeten relaties van respect en vertrouwen blijven opbouwen met mensen uit andere religies. Zo bevorderen ze wederzijds begrip, verzoening en samenwerking voor het algemeen welzijn.

Aanbevelingen

De derde consultatie - georganiseerd door de Wereldraad van Kerken met de steun van de Wereldwijde Evangelische Alliantie, en door de PCID van de Heilige Stoel - waaraan de grootste christelijke families deelnamen (katholiek, orthodox, protestants, evangelisch en pinkster), heeft in een geest van oecumenische samenwerking dit document voorbereid en ter overweging aangeboden aan kerken, nationale en regionale christelijke organisaties en zendingsorganisaties, in het bijzonder aan hen die werken in interreligieuze contexten, en doet de volgende aanbevelingen aan deze lichamen.

Bestudeer de kwesties die dit document opwerpt en formuleer, indien nodig, richtlijnen voor gedrag met het oog op het christelijk getuigenis die passen bij de eigen specifieke context. Waar dit mogelijk is, zou dit een oecumenisch proces moeten zijn, in overleg met vertegenwoordigers van andere religies.

Bouw relaties van respect en vertrouwen met mensen uit alle godsdiensten, in het bijzonder op het institutionele niveau tussen kerken en andere religieuze gemeenschappen. Het zoeken van de interreligieuze dialoog is deel van het toegewijde christelijke leven. In

sommige situaties, daar waar jaren van spanning en conflict diepe argwaan en geschonden vertrouwen tussen en onder gemeenschappen hebben achtergelaten, kan de interreligieuze dialoog nieuwe kansen bieden om conflicten bij te leggen, gerechtigheid te herstellen, herinneringen te helen, voor verzoening en vrede te werken.

Moedig christenen *aan* om hun eigen godsdienstige identiteit en hun geloof te *versterken* terwijl ze hun kennis en begrip van andere godsdiensten *verdiepen*, daarbij de perspectieven van aanhangers van andere godsdiensten in ogenschouw nemend. Christenen doen er goed aan het geloof en de levenswandel van mensen met andere godsdiensten niet onjuist voor te stellen.

Werk samen met andere godsdienstige gemeenschappen in interreligieuze pleitbezorging voor gerechtigheid en het welzijn van de samenleving en sta, waar mogelijk, schouder aan schouder in lotsverbondenheid met mensen die in conflictsituaties verkeren.

Roep overheden *op* te garanderen dat de godsdienstvrijheid naar behoren en in de volle breedte wordt gerespecteerd, in de erkenning dat het in vele landen religieuze instituten en personen verboden is hun missie uit te voeren.

Bid voor de naasten en voor hun welzijn, in de erkenning dat het gebed de bron is van wie we zijn en wat we doen, en ook van de zending van Christus.

Appendix

De achtergrond van het document

1. Wereldwijd is er vandaag sprake van een groeiende samenwerking onder christenen en ook tussen christenen en volgelingen van andere religies. De Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog (PCID) van de Heilige Stoel en het Programma voor Interreligieuze Dialoog en Samenwerking van de Wereldraad van Kerken (WCCIRDC) hebben al een geschiedenis van zulke samenwerking opgebouwd. Voorbeelden van thema's waarin de PCID / IRDC hebben samengewerkt zijn het interreligieuze huwelijk (1994-1997), het interreligieuze gebed (1997-1998) en Afrikaanse religiositeit (2000-2004). Dit document is de vrucht van hun samenwerking.

2. In de wereld van vandaag nemen interreligieuze spanningen toe. Dat leidt tot geweld en verlies aan mensenlevens. Politieke, economische en andere factoren spelen een rol in deze spanningen. Christenen raken soms, bedoeld of onbedoeld, ook betrokken in deze conflicten. Soms zijn ze degenen die worden vervolgd, soms degenen die deel hebben in de geweldpleging. Als reactie hierop besloten de PCID en de IRDC zich te buigen over deze vraagstukken. Het gemeenschappelijke proces was bedoeld om te komen tot aanbevelingen voor gedrag in christelijk getuigenis. De WCC-IRDC nodigde de Wereldwijde Evangelische Alliantie (WEA) uit om deel te nemen aan dit proces, die hier graag gehoor aan gaf.

3. Aanvankelijk werden twee consultaties gehouden. De eerste, in het Italiaanse Lariano in 2006, droeg de titel 'De huidige stand van zaken beschouwen'. Vertegenwoordigers van verschillende godsdiensten deelden hun visies op en ervaringen met het vraagstuk bekering. De officiële verklaring van deze consultatie stelt: 'Wij bevestigen dat iedereen het recht heeft anderen uit te nodigen tot begrip van hun geloof, maar dat dit recht niet zó mag worden uitgeoefend dat het leidt tot de schending van rechten van anderen en van religieuze gevoeligheden. De vrijheid van godsdienst dwingt ons allen de absolute verantwoordelijkheid te nemen voor het respect voor andere geloven, en deze nooit te denigreren, te belasteren of verkeerd voor te stellen om zo de superioriteit van ons eigen geloof te bevestigen.'

4. De tweede consultatie, een inter-christelijke consultatie gehouden in het Franse Toulouse in 2007, boog zich over dezelfde vraagstukken. Vragen rondom familie en gemeenschap,

respect voor anderen, economie, marketing en concurrentie en geweld en politiek werden uitgebreid bediscussieerd. De pastorale en missionaire aspecten van deze vraagstukken werden de achtergrond van de theologische reflectie en van de principes ontwikkeld in dit document. Elke kwestie is van buitengewoon belang en verdient meer aandacht dan deze aanbevelingen kunnen geven.

5. De deelnemers aan de derde, wederom inter-christelijke, consultatie kwamen samen in Bangkok in Thailand van 25 tot 28 januari 2011 en legden de laatste hand aan dit document.

Met open vizier

Een breed gedragen verklaring over zending

door Wilbert van Saane

*Christian Witness in a Multireligious World (CWMW)*³⁶ – *Christelijk getuigenis in een multireligieuze wereld* – is een zeer breed gedragen verklaring die werd gepresenteerd op 28 juni 2011 door dr. Geoff Tunnicliffe, algemeen secretaris van de Wereldwijde Evangelische Alliantie, dr. Olav Fykse Tveit, algemeen secretaris van de Wereldraad van Kerken, en kardinaal Jean-Louis Tauran van de Pauselijke Raad voor Interreligieuze Dialoog, in het hoofkwartier van de Wereldraad van Kerken in Genève, Zwitserland. Het is een eensgezinde verklaring waar het grootste deel van de wereldkerk – 90 % zei Tunnicliffe bij de presentatie; misschien wel 2 miljard christenen zei Tveit – via deze overkoepelende verbanden achter kan staan. Kardinaal Tauran noemde de presentatie daarom een historisch moment.³⁷

Het document biedt aanbevelingen voor christelijk getuigenis op plaatsen waar verschillende religies naast elkaar een rol spelen. Het is de bedoeling van de opstellers dat deze aanbevelingen op nationaal en regionaal niveau worden besproken en toegepast. Dat is gebeurt tijdens een vergadering van de Nederlandse Zendingsraad op 10 februari 2012 in tegenwoordigheid van vertegenwoordigers van evangelische zendingsorganisaties en van rooms-katholieke organisaties voor missie en oecumene. De Nederlandse vertaling van het document is inmiddels ook in diverse media gepubliceerd.

De wordingsgeschiedenis van CWMW

Tijdens de presentatie benadrukte dr. Tunnicliffe dat niet alleen het eindresultaat, maar ook het wordingsproces aandacht verdient. Voor een relatief kort document lijkt een proces van vijf jaar erg lang. Een verslag van dit wordingsproces is te vinden in het artikel van John Baxter-Brown, een van de opstellers, in *TussenRuimte* 2011/1.³⁸ De reden waarom de opstellers zo lang aan het document hebben gewerkt, is dat ze een intensief luisterproces wilden doormaken. Ze luisterden naar vertegenwoordigers van andere godsdiensten en naar elkaar. De gesprekken tijdens de verschillende consultaties waren niet alleen van intellectuele, maar ook van spirituele, mystieke aard. De groepsleden, die alle grote christelijke families vertegenwoordigden, deelden met elkaar hun weg in het geloof en hun ervaringen met bekering. Deze geestelijke dimensie van het voorbereidingsproces is tastbaar in de eenvoudige, korte tekst.

Waarom zijn deze richtlijnen voor missionair werk belangrijk?

Deze richtlijnen zijn in de eerste plaats als positieve stimulans bedoeld. Als het document in het eerste deel de basis van christelijk getuigenis formuleert, stelt het met verwijzing naar 1 Petrus 3, 15 dat het voor christenen een voorrecht en een vreugde is om verantwoording af te leggen van de hoop die in hen is. De richtlijnen stimuleren niet alleen, maar maken ook

³⁶ http://www.oikoumene.org/fileadmin/files/wcc-main/2011pdfs/ChristianWitness_recommendations.pdf De Nederlandse vertaling is eveneens te vinden via www.oikoumene.org of op te vragen bij de Nederlandse Zendingsraad.

³⁷ Zie <http://www.oikoumene.org/en/news/news-management/eng/a/article/1637/christians-reach-broad-co.html> voor een verslag van de presentatie van deze verklaring en de audiobestanden van de toespraken van dr. Tunnicliffe, dr. Tveit en kardinaal Tauran.

³⁸ J. Baxter-Brown, Een gedragscode bij bekering. In: *TussenRuimte: Tijdschrift voor interculturele theologie*, 2011/1, blz. 17-21.

kritische reflectie op de missionaire praktijk in bijbels licht mogelijk. In missionair werk kunnen mensen, relaties en projecten danig ontsporen. 'Als christenen in de zending oneigenlijke middelen gebruiken, bijvoorbeeld misleiding of dwang, dan verraden ze het evangelie en worden ze de oorzaak van het lijden van anderen. Zulke praktijken roepen om berouw en ze herinneren ons aan onze voortdurende afhankelijkheid van Gods genade. (Romeinen 3, 23)' Het is verleidelijk om hierbij meteen te denken aan spectaculaire voorbeelden uit andere landen: geweld tussen religieuze gemeenschappen, misleidende massabijeenkomsten, gedwongen bekeringen. Vruuchtbaarder lijkt het mij echter om na te gaan hoe missionair werk vanuit Nederlandse kerken en Nederlandse organisaties mis kan gaan. Ik noem vier gevaren die mijns inziens voldoende illustreren waarom een gedragscode geen overbodige luxe is. Dit is (helaas) geenszins een uitputtende lijst.

1. *Korte termijn projecten* voor evangelisatie of diaconaat die buiten plaatselijke kerken of partners om werken, kunnen vervreemding van het evangelie en een moeilijke positie voor lokale christenen in de hand werken.³⁹
2. Als kerken en organisaties missionair werk steunen in landen waar, in naam van de meerderheidsgodsdienst, aanhangers van andere godsdiensten in hun vrijheden worden beperkt, en tegelijkertijd in hun eigen land instemmen met beperking van religieuze vrijheden van minderheden, dan zal dit terecht grote weerstand oproepen. Met andere woorden: een voorvechter van *godsdienstvrijheid* in andere landen die zich thuis niet sterk maakt voor religieuze minderheden meet met twee maten.
3. *Instituten van religieuze aard*, zoals scholen, medische voorzieningen en ook kerken, hebben macht en die macht kan worden misbruikt. Wat begint met een missionaire drive om mensen te dienen of de goede boodschap te verkondigen, kan eindigen in een misrepresentatie van het evangelie van Jezus of bruut machtsmisbruik. Deze opmerking is niet bedoeld als impliciete aanklacht tegen rooms-katholieke instanties van weleer. Overal waar christenen in zending instituten oprichten – en zo krijgt missie vaak gestalte – liggen deze gevaren op de loer.
4. In de christelijke gemeenschap zorgt het probleem van *proselitisme* nog steeds voor conflicten en verdeeldheid. Binnen Nederland zijn al grote vooruitgang en toenadering geboekt. Het is echter niet ondenkbaar dat een Nederlandse organisatie elders in de wereld missionair werk ondersteunt dat door lokale kerken als proselitisme wordt ervaren. Initiatieven voor eenheid mogen christenen in Nederland dan dicht bij elkaar brengen, missionair werk in andere delen van de wereld is gebaat bij het zoeken van toenadering.⁴⁰

Hoe deze aanbevelingen te gebruiken?

'Christelijk getuigenis in een multireligieuze wereld' is een hulpmiddel om de praktijk van missionair werk te verbeteren. De opstellers geven aan dat ze aan hun tekst geen algemene geldigheid toekennen en nodigen kerken en organisaties uit op basis van dit voorbeeld eigen richtlijnen op te stellen. Naar mijn observatie zijn drie aspecten van dit document van buitengewoon belang voor missionaire initiatieven in en vanuit Nederland.

1. CWMW faciliteert, zoals gezegd, het *evalueren van de missionaire praktijk van kerken en organisaties*. Zoals dr. Tveit het stelde in zijn toespraak bij de presentatie:

³⁹ In Nederland zijn enkele jaren geleden, op initiatief van de Evangelische Zendingsalliantie, al richtlijnen voor korte termijn uitzendingen geformuleerd. Zie:

<http://eza.nl/media/upload/files/Richtlijn%20kortetermijn%20uitzendingen%20versie%2015%20okt%202008.pdf>

⁴⁰ Door de Wereldraad van Kerken, het Vaticaan en de Lausanne-beweging is al veel denkwerk verricht rondom het thema proselitisme. Al in 1970 gaf een gemeenschappelijke werkgroep van WCC en de Rooms-katholieke Kerk de verklaring *Common Witness and Proselytism* uit. In de jaren '90 verscheen *Towards common witness: A call to adopt responsible relationships in mission and to renounce proselytism*,

<http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-commissions/mission-and-evangelism/towards-common-witness.html>. De Lausanne-beweging heeft zich in een serie consultaties zorgvuldig bezig gehouden met zending onder 'nominale' christenen in rooms-katholieke, orthodoxe en protestantse contexten. De resultaten van deze

consultaties zijn gepubliceerd als *Lausanne Occasional Papers* 10, 19 en 23. Zie: www.lausanne.org

'Christian witness demands christian attitudes'. Dit document houdt een spiegel voor en wijst de weg (terug) naar 'christian attitudes'.

2. CWMW stipuleert een nauwe relatie tussen *missie en godsdienstvrijheid*. Veel christenen hebben een hart voor zending, veel anderen een hart voor godsdienstvrijheid. Veel minder christenen combineren een passie voor beide. Zending en godsdienstvrijheid zijn echter hol en bol. In dit opzicht is de participatie van de Wereldwijde Evangelische Alliantie in dit proces van grote betekenis, omdat deze organisatie zich vanaf haar oprichting in 1846 heeft ingezet voor godsdienstvrijheid en missie.
3. CWMW brengt in herinnering dat *bekering* tegelijkertijd een intens menselijk fenomeen en een goddelijk mysterie is. Daarmee is een balans teruggevonden die enkele decennia is weggeweest. In het recente verleden is in de oecumenische beweging de menselijke kant van bekering sterk benadrukt⁴¹; door de evangelische beweging het aspect van eeuwig heil dat door bekering wordt gevonden⁴²; en in (Nederlandse) rooms-katholieke kringen lijkt de dialooggedachte het denken over bekering sinds Vaticanum II wat in de schaduw te hebben gezet.⁴³ CWMW stelt echter dat dialoog en bekering beide alles met getuigenis hebben te maken, en stelt daarbij het werk van de Heilige Geest in beide centraal. Daarmee lijken rooms-katholieke, conciliaire en evangelische christenen elkaar weer te vinden in een gezamenlijke overtuiging dat dialoog en bekering elkaar niet uitsluiten, maar elkaar eerder veronderstellen.

Zending met een open vizier

CWMW is een verklaring over oprechtheid en eerlijkheid. Verborgene agenda's, machtsmiddelen, misleiding: het zijn zaken die niet bij zending passen. De boodschap van dit document zou ik zo willen samenvatten: alles wat ik denk en zeg over zending moet ik kunnen zeggen waar een oprechte moslim, hindoe, jood, boeddhist, atheïst bij is. Ik moet de ander ten allen tijde recht in de ogen kunnen kijken. Daarmee wil ik niet zeggen dat alle plannen, methoden en beslissingen met betrekking tot zending in de openbaarheid moeten. De politieke en maatschappelijke situatie is daar op sommige plaatsen te gevaarlijk voor. Maar als ik de ander werkelijk respecteer als mens geschapen naar Gods beeld, dan zal ik, in het voetspoor van Christus, nooit mijn toevlucht nemen tot disrespect, dwang, misleiding of leugenachtigheid. Daarmee verloochen ik het evangelie en ben ik Christus ontrouw. Dit ethische grondprincipe stimuleert oprecht getuigenis, maar stelt de missionaire praxis ook telkens weer onder kritiek. Het is aan iedere kerk, orde en organisatie om de toepassing te maken op het eigen werk. CWMW confronteert christenen in missie met ongemakkelijke, maar heilzame vragen.

Utrecht, februari 2012

⁴¹ In *Mission and Evangelism – An Ecumenical Affirmation* (1982) wordt het bevrijdende aspect van bekering voor armen benadrukt die in situaties van onderdrukking en uitbuiting al van zoveel keuzevrijheid zijn beroofd. De verklaring is in Nederlandse vertaling uitgegeven en becommentarieerd door de NZR in de reeks *Allerwegen* 14/3 (1983) als *Zending en evangelisatie – een oecumenisch akkoord*.

⁴² Zie bijvoorbeeld de definitie van evangelisatie in het Lausanne Covenant, par. 4: 'To evangelize is to spread the good news that Jesus Christ died for our sins and was raised from the dead according to the Scriptures, and that as the reigning Lord he now offers the forgiveness of sins and the liberating gifts of the Spirit to all who repent and believe.' www.lausanne.org

⁴³ Bij de presentatie citeerde kardinaal Tauran de beroemde frase uit de pauselijke verklaring over de verhouding tot de niet-christelijke religies, *Nostra Aetate* (1965), par. 2: 'The Catholic Church rejects nothing that is true and holy in these religions.'

Rome en de oecumene

Over de kansen voor de oecumene en de obstakels onderweg⁴⁴

door Geert van Dartel

*Over het boek van kardinaal Kasper 'een rijke oogst' hebben we al uitvoerig in *Perspectief* gepubliceerd. In september 2011 werden de bijdragen van het symposium in juni gepubliceerd. In het decembernummer verschenen de inleidingen die op de jaarvergadering van de vereniging werden uitgesproken. Prof. dr. Marius van Leeuwen stelde in zijn bijdrage een aantal kritische vragen bij rooms-katholieke inzet. Zo stelde hij onder andere de vraag of de Rooms-katholieke Kerk in haar ijver voor het herstel voor de eenheid de lat niet te hoog legt. Op uitnodiging van Van Leeuwen hield Geert van Dartel op 31 januari 2012 een inleiding over de Rooms-katholieke inzet voor de oecumene voor een gehoor van remonstrantse predikanten die wij hierbij publiceren.*

Mijn inleiding staat aan het einde van een tweedaags programma waarin veel voorbij is gekomen. Met Leo Koffeman hebt u nagedacht over de ontwikkelingen bij *Faith and Order* en de weg naar de zichtbare eenheid van de Kerk. Met Herman Noordergraaf hebt u gesproken over het werkveld van *Life and Work* onder het motto 'de oecumene van de daad'. In het bijzonder hebt u nagedacht over specifieke taken en mogelijkheden van remonstranten in de wereldwijde oecumenische beweging, waarbij werd opgemerkt dat oecumene meer is dan de Wereld(raad) van Kerken. Deze ochtend spreken we met elkaar over de inzet van de Rooms-katholieke Kerk op oecumenisch gebied. Het is bijzonder dat er in het programma speciale aandacht is voor de inzet van de Rooms-katholieke Kerk. Daar zijn goede redenen voor te geven. Ik noem er drie.

(1) De Rooms-katholieke Kerk speelt vanaf de tweede helft van de jaren zestig van de vorige eeuw een actieve rol in de oecumenische beweging, maar waakt tegelijkertijd over haar eigen plaats en beleid. In 1965 werd door de Wereldraad en de Rooms-katholieke Kerk een gezamenlijke werkgroep opgericht die de ruggengraat vormt van de samenwerking. Vanaf 1966 werken de Wereldraad en de Rooms-katholieke Kerk nauw samen bij de voorbereiding van de Week van Gebed voor de Eenheid en vanaf 1968 neemt de Rooms-katholieke Kerk met twaalf leden volwaardig deel aan het werk van *Faith and Order*. Ook op het gebied van maatschappelijke vraagstukken, ontwikkelingsvraagstukken en vredesvraagstukken wordt nauw samengewerkt. Maar toch, de Rooms-katholieke Kerk is nooit lid geworden van de Wereldraad van Kerken. Het lidmaatschap van de Wereldraad werd volgens de Vlaamse jezuïet en kenner van de oecumenische beweging prof. dr. Jos Vercruyse sj. door de Rooms-katholieke Kerk eerder afgehouden om praktische en psychologische redenen dan om principiële, ecclesiologische redenen. In de jaren zestig en zeventig werd druk over een lidmaatschap van de Rooms-katholieke Kerk gespeculeerd. Nu is het geen thema meer. De laatste jaren is de Wereldraad ook door een dal gegaan.

(2) Een tweede reden is, dat de Rooms-katholieke Kerk sinds het Tweede Vaticaans Concilie op oecumenisch gebied een geweldige inhaalslag heeft gemaakt. De gereserveerde en zelfs afwijzende houding maakte plaats voor enthousiasme. Van een kritische, gereserveerde toeschouwer ontwikkelde de Rooms-katholieke Kerk zich tot een voortrekker van oecumenische contacten en dialogen. De tijdens het Tweede Vaticaans Concilie ontwikkelde visie op inhoud en methode van oecumene verschaftte daarvoor de basis. Daaruit vloeiden de door de Pauselijke Raad voor de Eenheid uitgegeven oecumenische directoria uit 1967-70 en 1993 voort waarin uitvoerig de beginselen en richtlijnen voor de inzet van de Rooms-katholieke Kerk op oecumenisch gebied worden beschreven. Van grote waarde is de

⁴⁴ Bijdrage aan het Remonstrants Seminarium over de ontwikkelingen in de oecumene, 31 januari 2012

encycliek *Ut unum sint* die paus Johannes Paulus II in 1995 over de katholieke inzet voor de oecumene heeft geschreven. Sinds het midden van de jaren zestig worden, eveneens onder regie van de Pauselijke Raad voor de Eenheid, dialooggesprekken gevoerd met alle kerkelijke tradities. De dialogen met de vier kerken die in de 16^e eeuw uit de Reformatie zijn voortgekomen en waarover Marius van Leeuwen aan de hand van het boek *Een rijke oogst* heeft gesproken, vormen een deel van een groter geheel. Ook in de relatie met de Oriëntaals-orthodoxe en Oosters-orthodoxe Kerken, met de Oud-katholieke Kerken, met de brede beweging van evangelicalen en pinksterkerken zijn intensieve dialogen gevoerd. De consistente visie van de Rooms-katholieke Kerk en de vele inspanningen van die Kerk op oecumenisch gebied rechtvaardigen bijzondere aandacht voor de rol van Rome in de wereldwijde oecumene.

(3) De geschiedenis van de oecumenische beweging is geen simpele successtory. Naast de grote doorbraken zoals de opheffing van het anathema tussen de kerken van Oost en West in 1965, de overeenstemming tussen katholieken en lutheranen over de rechtvaardigingsleer in 1999 en de aanvaarding van de *Charta oecumenica* voor de samenwerking tussen kerken in Europa in 2001, gaat het oecumenisch proces ook gepaard met allerlei schermutselingen, mislukkingen en misverstanden. Net als bij beleggingen bieden in het verleden behaalde successen geen garantie voor de toekomst. Goede persoonlijke contacten en wederzijds respect zijn belangrijk om op de weg van de oecumene verder te komen. Dat vraagt om permanente aandacht en onderhoud.

In ons land is de Rooms-katholieke Kerk een van de oprichters van de Raad van Kerken. De eerste secretaris, dr. Herman Fiolet, was rooms-katholiek evenals de laatste drie voorzitters van de Raad. De Rooms-katholieke Kerk in Nederland heeft op allerlei manieren en niveaus de oecumenische beweging in Nederland mee gedragen. Dat komt niet overeen met het oecumenisch imago van de Rooms-katholieke Kerk in ons land dat ronduit negatief is. Rondom oecumene bestaan in de Rooms-katholieke Kerk van ons land sinds jaar en dag spanningen waaraan velen hebben geleden en nog lijden. Ook dat rechtvaardigt een aparte behandeling van de rooms-katholieke inzet voor de oecumene.

Mijn opgave is nu om in het kader van het thema 'Rome en de oecumene' te spreken over kansen voor de oecumene en obstakels onderweg. Met het oog op de gedachtewisseling lever ik mijn bijdrage in aansluiting op de inleiding van Marius van Leeuwen 'Welk jaargetijde is het in de oecumene' over het boek *Een rijke oogst* dat door de Pauselijke Raad voor de Eenheid en op naam van kardinaal Walter Kasper in 2010 werd gepubliceerd.⁴⁵ Ik heb de tekst genomen die hij heeft uitgesproken op de jaarvergadering van onze vereniging in november 2011.⁴⁶ Hierin spreekt hij enerzijds zijn grote waardering uit voor de resultaten van de dialogen waardoor oude controverses werkelijk zijn overwonnen. Anderzijds stelt hij enkele fundamentele vragen bij de katholieke inzet, die vanwege haar maximalistische benadering uiteindelijk zelf wel eens het grootste obstakel zou kunnen vormen voor het bereiken van volledige gemeenschap en het herstel van de zichtbare eenheid. Ik wil proberen de door Marius van Leeuwen gesignaleerde obstakels te slechten en zo de levenskansen voor oecumene nog beter in het licht te stellen.

(1) Rekent de Rooms-katholieke Kerk in haar oecumenische ijver niet te veel zaken tot het terrein van het noodzakelijke?

In remonstrantse kring is het principe 'Eenheid in het nodige, vrijheid in het niet-nodige en in alles de liefde' zeer geliefd, zo stelt Marius van Leeuwen in zijn inleiding. Nu is dit principe in iets andere bewoordingen ook in het decreet *Unitatis redintegratio* van het Tweede

⁴⁵ Walter Kasper, *Een rijke oogst. De vruchten van de oecumenische dialoog*. Uitgeverij Abdij van Berne / Katholieke Vereniging voor Oecumene, Heeswijk 2011

⁴⁶ De tekst is gepubliceerd in *Perspectief. Digitaal tijdschrift van de Vereniging voor Oecumene*, nummer 14, december 2011. Zie www.oecumene.nl

Vaticaan Concilie te vinden. Remonstranten en rooms-katholieken zijn het dus eens over de relevantie van dit principe voor oecumene, maar verschillen van opvatting over de zaken die tot het noodzakelijke moeten worden gerekend.

Vanuit rooms-katholiek perspectief wordt de eenheid van de Kerk door drie pijlers gedragen: het geloof, de sacramenten en de kerkorde. De dialogen waaraan de Rooms-katholieke Kerk deelneemt en die zijn gericht op het hervinden van de volle gemeenschap van de Kerk gaan altijd over een of meer van deze drie. Om tot volledige gemeenschap van Kerk te komen dient op ieder van deze drie pijlers substantiële overeenstemming te worden bereikt. Op elke pijler afzonderlijk kan het bovengenoemde principe worden toegepast. Dat gebeurt ook. In iedere dialoog wordt eerst zorgvuldig vastgesteld wat door de dialoogpartners tot het noodzakelijke wordt gerekend. Dat gebeurt overigens niet alleen in bilaterale, maar ook in multilaterale gesprekken. Het is zonneklaar dat de Rooms-katholieke Kerk meer zaken tot het terrein van het noodzakelijke rekent dan bijvoorbeeld de kerken uit de Reformatie. De Rooms-katholieke Kerk heeft uitgesproken opvattingen over hetgeen behoort tot de wezensstructuren van de Kerk van Christus. Een voorbeeld is de waarde die de Rooms-katholieke Kerk hecht aan het pausschap. Ik denk aan een artikel van kardinaal Walter Kasper in zijn bundel *Wege der Einheit* (2006), waarin hij stelt dat naar rooms-katholieke overtuiging de Petrusdienst niet behoort tot het *bene esse* (goed functioneren) van de Kerk, maar tot het *esse* (wezen) van de Kerk. Andere kerken vinden dat niet of kunnen zich niet vinden in de gestalte die de Petrusdienst in de Rooms-katholieke Kerk heeft aangenomen. Daar begint de dialoog. Eerder een uitdaging dan een obstakel.

Het zoeken naar overeenstemming over de vraag welke zaken tot het noodzakelijke moeten worden gerekend, is een spannende aangelegenheid. We zijn het daarover weliswaar niet eens, maar er is ook veel vooruitgang geboekt. Dat kunnen we terugvinden in de opbouw van het boek *Een rijke oogst*. De beweging die in dit boek wordt gemaakt, werd door Henk Witte, in zijn bijdrage aan het symposium bij gelegenheid van de presentatie van dit boek in juni 2011, omschreven als 'van meer naar minder'.⁴⁷ Eerst komen fundamentele zaken van het geloof aan bod zoals de geloofsbelijdenis en het leerstuk over de rechtvaardiging. Over deze fundamentele zaken, zo stelt deze studie van de Pauselijke Raad, hebben de Rooms-katholieke Kerk en de vier kerken uit de Reformatie substantiële overeenstemming bereikt.

Afgelopen week heb ik nog een keer de *Schmalkaldische Artikel* van Luther uit 1537 in handen gehad. Bij het lezen valt op hoe diep de cesuur is die hier tussen de Lutherse en de katholieke Kerk wordt getrokken op grond van het centrale leerstuk over de rechtvaardiging door het geloof. Overeenstemming over de rechtvaardiging door het geloof is bij uitstek een kwestie die tot het terrein van het noodzakelijke behoort. Door daarover overeenstemming te bereiken, waardoor dat leerstuk niet langer een reden voor kerkscheiding is, wordt een grote kloof overbrugd waarmee de verzoening tussen de kerkelijke tradities pas echt gaan beginnen.

Het derde hoofdstuk van het boek *Een rijke oogst* gaat over de Kerk, het vierde over de sacramenten doop en eucharistie. Hier worden de verschillen van opvatting groter. Maar als je kijkt naar de opbouw van de teksten dan zie je ook hier de denkbeweging van 'meer naar minder'. Het hoofdstuk over de Kerk begint met een uiteenzetting over de gemeenschappelijke perspectieven op aard en zending van de Kerk. Pas aan het einde van het hoofdstuk gaat het over het leergezag en de taak van het leergezag om de Kerk in de waarheid te houden. Eenzelfde beweging wordt ook gemaakt in het hoofdstuk over doop en eucharistie.

Dus ja, het aangehaalde principe wordt vruchtbaar toegepast in de oecumenische dialogen. Dat neemt echter niet weg dat er nog steeds verschil van opvatting is over de vraag welke

⁴⁷ De tekst is gepubliceerd in *Perspectief*, nummer 13, september 2011.

zaken tot het noodzakelijke dienen te worden gerekend. De weg naar het herstel van de kerkelijke gemeenschap is een geleidelijk proces waarin de zaken die ons scheiden successievelijk in bespreking worden genomen. Het kan zijn dat we op een gegeven moment op een grens stoten waar we echt niet meer verder kunnen, maar vooralsnog is dat niet het geval. Ook de besluiten van de Anglicaanse kerken en de Oud-katholieke Kerken om het ambt open te stellen voor vrouwen, besluiten die door de Rooms-katholieke Kerk ten zeerste zijn afgeraden, hebben niet geleid tot het opschorten of staken van de dialoog.

(2) Is het stelsel van bilaterale dialogen wel een geschikt 'voertuig' om de gewenste eenheid te bereiken?

We mogen rustig stellen dat de Rooms-katholieke Kerk een voorkeur heeft voor het voeren van bilaterale dialogen. Sinds de oprichting van het Secretariaat voor de Eenheid is de Rooms-katholieke Kerk na het Tweede Vaticaans Concilie met zeer veel grote en kleinere kerken en bewegingen in dialoog gegaan. De Rooms-katholieke Kerk voert dialogen met de diverse Oosterse Kerken, orthodox en oriëntaals, de wereldwijde koepelorganisaties van de kerken uit de Reformatie en met pentecostals en evangelicals. Op de website van het Vaticaan is daarvan een volledig overzicht te vinden. Daarnaast participeert de Rooms-katholieke Kerk volledig in de multilaterale dialogen die door *Faith and Order* worden geïnitieerd.

Het aantrekkelijke van bilaterale dialogen is dat heel precies aan beide kanten in kaart kan worden gebracht waarover de dialoog moet gaan. Misschien zijn er nog wel meer voordelen te noemen zoals een grotere betrokkenheid van de deelnemende kerken en een grotere kans dat resultaten worden gereciperd in de kerken. Maar we moeten dat ook niet overdrijven. Ook rapporten van bilaterale dialoogprocessen verdwijnen in kasten en worden buiten de kring van specialisten vaak slecht gelezen. De dialoog die op de oecumenische situatie in Nederland het meeste invloed heeft gehad, was de multilaterale dialoog over doop, eucharistie en ambt die in 1982 in Lima werd afgesloten. Het is overigens wel opvallend dat de multilaterale dialoog die aan de Kerk is gewijd, en die een vervolg is op Lima, op veel minder belangstelling kan rekenen.

Een aantal jaren geleden bracht de bekende protestantse theoloog en secretaris van *Faith and Order*, Lukas Vischer (1926-2008), op uitnodiging van Anton Houtepen een bezoek aan het IIMO. Hij hield een lezing over de relatie tussen bilaterale en multilaterale dialogen. Wat me daarvan sterk is bijgebleven, is zijn stelling dat wat in de ene bilaterale dialoog aan resultaat wordt bereikt, ook vruchtbaar moet zijn voor de andere dialogen. Door dat zo te poneren maakte hij duidelijk dat er in het stelsel van bilaterale dialogen samenhang moet zijn om voortgang te boeken op de weg naar het herstel van de eenheid. Zo bezien moet het onderscheid tussen bilaterale en multilaterale dialogen niet te zwaar worden aangezet. Er is zeker een wisselwerking tussen bilaterale dialogen onderling en tussen de bilaterale en multilaterale dialoogprocessen. In het boek van Walter Kasper is dat bijvoorbeeld duidelijk navijnsbaar in het hoofdstuk over de Kerk en in de beschrijving van de aard en de zending van de Kerk, een beschrijving die nauw aansluit bij het gelijknamige rapport van *Faith and Order*.

In zijn inleiding noemt Marius van Leeuwen een voorbeeld dat de andere kant op wijst, namelijk de overeenstemming tussen katholieken en anglicanen over de noodzakelijkheid van de apostolische successie. Door deze bilaterale overeenstemming wordt het gesprek met lutheranen en gereformeerden moeilijker, omdat voor hen die apostolische successie, verstaan als een ononderbroken reeks van wijdingen, een probleem is. Het Lima-rapport heeft een opening gemaakt naar een bredere visie op apostolische successie door van apostolische traditie te spreken.

Het is ingewikkeld. In reactie op het Lima-rapport brengt de Rooms-katholieke Kerk onder andere haar visie op apostolische successie naar voren, die niet samenvalt met het begrip apostolische traditie. De Anglicaanse Kerk is enerzijds tot substantiële overeenstemming met de Rooms-katholieke Kerk gekomen over ambtswijding in apostolische successie, anderzijds vormde dit in de jaren negentig geen beletsel voor Anglicaanse Kerken voor de verklaring van Meissen (1991) en de *Porvoo communion* (1995) met Luthers-evangelische Kerken. Door deze overeenkomst is het voor leden van deze Kerken mogelijk om volledig aan elkaars kerkelijke gemeenschappen deel te nemen, ook als de eenheid niet volledig is hersteld. Voor de Rooms-katholieke Kerk is het model van de *Porvoo communion* niet geschikt om de gewenste eenheid van de Kerk te bereiken. Desalniettemin gaan de dialogen met lutheranen en anglicanen en, ook met gereformeerden, door.

(3) Staat de Rooms-katholieke Kerk, als het er op aankomt, wel open voor wat de partners in de dialogen naar voren brengen?

In het handboek(je) voor de spirituele oecumene⁴⁸ wordt eveneens vanuit *Unitatis redintegratio* uitgelegd dat een oecumenische inzet een geesteshouding veronderstelt die wordt gekenmerkt door innerlijke omkeer, heiligheid van leven en onophoudelijk gebed. Dat is de ziel van de oecumenische beweging, zei het Concilie. Als u zich mensen voor de geest haalt die hun leven hebben gewijd aan de oecumenische opdracht, zoals frère Roger of dom Lambert Beauduin of Yves Congar, dan zal meteen duidelijk zijn wat daarmee wordt bedoeld. Maar het is niet iedereen gegeven met zo'n overgave en instelling te leven.

Opvallend is dat de Rooms-katholieke Kerk in haar eigen geloofsbrieven deze geesteshouding vooropstelt, maar zelf door velen heel anders wordt waargenomen. Marius van Leeuwen zegt over de rooms-katholieke benadering dat deze bij hem het beeld van eenrichtingsverkeer oproept. Is er eigenlijk wel sprake van een dialogische opstelling? Wordt de katholieke visie zelf niet te veel gebruikt als de meetlat om de resultaten van de oecumenische dialogen af te meten? En wat te denken van de verklaringen van de Congregatie voor de Geloofsleer (vanaf 2000) over protestantse kerken?

Kerken en hun vertegenwoordigers moeten inderdaad bedacht zijn op allerlei gevoeligheden die ze door ongelukkige uitspraken kunnen aanboren. Bekend is de uitspraak van een voormalige secretaris-generaal van de Bisschoppenconferentie, die in een interview in een boek dat werd gemaakt werd bij gelegenheid van het afscheid van de scriba van de Protestantse Kerk deze Kerk vergeleek met een actiegroep waarvan de doelstellingen allang zijn gerealiseerd en die zich dus ook kan opheffen. Het is aan de orde van de dag dat verklaringen en uitspraken bij partners zó verkeerd vallen, dat daardoor verhoudingen verstoord kunnen raken.

Inhoudelijk is het dus de vraag of de Rooms-katholieke Kerk zich door de dialoogpartners laat raken en tot inkeer bereid is. Op grond van de balans van de resultaten van de oecumenische dialogen in de afgelopen veertig jaar durf ik deze vraag toch met een volmondig ja te beantwoorden. Ik vind dat in deze, vanuit een katholieke optiek weergegeven, dialogen zichtbaar wordt hoeveel de Rooms-katholieke Kerk uit andere kerkelijke tradities heeft geleerd en ontvangen. De kerkelijke institutie staat in het geheel van deze dialogen helemaal niet voorop. Wat voorop staat en verbindt zijn de fundamentele gegevens van ons gemeenschappelijk geloof en het perspectief op heil, rechtvaardiging en heiliging. Die eerste twee hoofdstukken in *Een rijke oogst*, over triniteit en rechtvaardiging, zijn bij uitstek vruchten van oecumenisch beraad met de Orthodoxie en met de Reformatie. Daar heeft de uitwisseling van gaven en inzichten daadwerkelijk plaatsgevonden. Maar ook in het derde hoofdstuk zien we die uitwisseling van gaven. Ik heb al gewezen op de betekenis van de multilaterale dialoog over de Kerk, maar wijs op de paragraaf over de bron

⁴⁸ Walter Kasper, *Een handboek voor de spirituele oecumene*. SRKK, Utrecht, 2007

van het gezag en de visie op de Schrift als Woord van God. Mijn indruk is dat door de dialogen belangrijke inzichten van de Reformatie doorwerken in de Rooms-katholieke visie op de Kerk en op de Schrift.

Het meest weerbarstig en moeilijk blijft het terrein van het ambt. Dan gaat het over allerlei aspecten. In het geding zijn het wijdingsambt en de toelating van vrouwen tot het ambt, maar ook de gelaagdheid van het ambt van bisschop, priester en diaken tot aan de rol van het leergezag en de gestalte van de Petrusdienst. Daar doen zich de verschillen tussen de katholieke en de protestantse traditie het meest voelen. Maar dat over al deze kwesties op een open en systematische wijze wordt gedialogeerd, is een grote stap vooruit. In het complex van vragen dat hier aan de orde is, is het vraagstuk van de toelating van vrouwen tot het priesterambt niet de belangrijkste kwestie, maar het is wel een kwestie die tot de grootste ophef leidt. Over het vraagstuk is intensief gesproken in de dialoog tussen de Rooms-katholieke Kerk en de Oud-katholieke Kerk. Een doorbraak werd daarbij niet bereikt. Na lezing van het dialoogdocument⁴⁹ rest de indruk dat het voor oud-katholieken een secundaire kwestie is die kerkgemeenschap niet in de weg hoeft te staan. Welk gewicht de Rooms-katholieke Kerk aan deze kwestie hecht, laat het rapport een beetje in het midden.

Onderscheiden van het inhoudelijke, maar zeker ook van grote invloed, zijn de omgangsvormen tussen de leiders en vertegenwoordigers van kerken. Het is helemaal niet zo moeilijk om elkaar een duw te geven en een proces van verkillung in gang te zetten. Ook in het oecumenisch tijdperk kan dat zomaar gebeuren. Het is veel moeilijker om daar tegen op te roeien en te trachten ook bij verschillen van opvatting goede relaties op te bouwen. We hebben geen enkele reden om ons daarvoor niet in te spannen. Want als er iets is wat uit die hele oecumenische inspanning tot nu toe duidelijk is geworden, dan is het dat er veel meer is wat ons bindt dan wat ons scheidt. Vanuit rooms-katholiek perspectief zijn er op basis van die reeds bestaande verbondenheid legio mogelijkheden voor oecumenische samenwerking. Het enige wat naar Rooms-katholieke overtuiging nog niet kan – en dat is in de Nederlandse context het pijnpunt – is het volledig deelnemen aan elkaars sacramentele vieringen.

(4) Is het centrale leergezag van de Rooms-katholieke Kerk in haar functioneren, als het er op aankomt, niet een obstakel om het hermeneutisch probleem in vrijheid te kunnen aanpakken?

Voor rooms-katholieken is de eenheid met de stoel van Rome een constitutief element van de Kerk. Kasper legde dat, zoals gezegd, uit met het onderscheid tussen het *esse* en het *bene esse* van de Kerk. De opgave en betekenis van het pausschap is inderdaad om de eenheid van de Kerk te dienen en om de Kerk bij de waarheid te bepalen. De Petrusdienst heeft een basis in de Evangelies en heeft zich in de loop van de geschiedenis ontwikkeld tot krachtig en machtig instituut van waaruit de Rooms-katholieke Kerk centraal wordt geleid. Voor rooms-katholieken is de band met Rome een identiteitskenmerk waaraan houvast en kracht werd en wordt ontleend. Door niet-katholieken is het pausambt nogal eens massief onder kritiek gesteld. Het pausambt is als zodanig betrokken in verschillende kerkscheidingen. In verschillende oecumenische dialogen, zowel die met de orthodoxen als die met de anglicanen en met de oud-katholieken, wordt intensief nagedacht over de gestalte van de Petrusdienst in de gemeenschap van kerken. Mijns inziens bestaat er in deze Kerken consensus over de noodzaak van een ambt dat er speciaal op is gericht om de gemeenschap van Kerken in eenheid en waarheid te bewaren. Het gaat erom langs de weg van de dialoog tot een gestalte van de Petrusdienst te komen, die de kerkelijke tradities

⁴⁹ Het dialoograpport *Kerk en kerkelijke gemeenschap* is verschenen in de reeks Kerkelijke Documentatie, SRKK, Utrecht, 2009. Geert van Dartel, Ton Scheer, *Op weg naar verzoening en genezing. Rapport van de Internationale Rooms-katholieke / Oud-katholieke Dialoogcommissie*. Katholieke Vereniging voor Oecumene, Utrecht, 2012. Voor de inleidingen gehouden bij de presentatie van het dialoograpport zie *Perspectief*, nummer 7, maart 2010.

verbindt. Dat was in 1995 de kern van de oproep van paus Johannes Paulus II aan de andere Kerken in zijn encycliciek *Ut unum sint*.

In de Rooms-katholieke Kerk heeft het pausambt een gestalte aangenomen met vergaande jurisdictionele bevoegdheden en doctrinaire betekenis. Ten tijde van het Eerste Vaticaans Concilie bereikte die ontwikkeling zijn voltooiing met het dogma over de pauselijke onfeilbaarheid. In de rooms-katholieke kerkstructuur heeft in het algemeen het hiërarchisch gezag, niet alleen op het niveau van het pausschap maar ook in het bisschopsambt, een groot gewicht. In het algemeen kwam de Rooms-katholieke Kerk in de afgelopen decennia veelvuldig in botsing met vrijheidsopvattingen, met name vanaf de tweede helft van de vorige eeuw. Die botsingen spelen zich niet in de laatste plaats af binnen de katholieke gemeenschap zelf. De Rooms-katholieke Kerk heeft sinds de jaren zestig veel aan gezag en macht verloren, omdat veel katholieken innerlijk afstand hebben genomen en zich niet meer laten gezeggen. Dat stelt de Rooms-katholieke Kerk voor een groot probleem.

De spanning tussen leergezag en vrijheid heeft zich in de Rooms-katholieke Kerk ook doen voelen op het niveau van de theologie. Zowel in Nederland als in de ons omringende landen zijn daarvan veel voorbeelden te noemen. Zonder dat te willen ontkennen is het zeker niet zo dat de Rooms-katholieke Kerk iedere vrijheid van denken zou afknippen en geen ruimte zou geven voor hermeneutiek van de fundamentele geloofsgegevens. Het pausschap, de Petrusdienst, is wezenlijk iets anders dan *big Brother is watching you*. Een kenmerk van de katholieke benadering van het hermeneutische probleem is dat de hermeneutiek van het Evangelie plaatsvindt in verbondenheid met de gemeenschap die de Kerk is, en dus geen individuele aangelegenheid is die in absolute vrijheid geschiedt. De katholieke benadering veronderstelt de verbondenheid met de kerkgemeenschap en een erkenning van het gezag van paus en bisschoppen. Zo werkt ook de vereniging waarvoor ik werkzaam ben onder en met erkenning van het gezag van de Bisschoppenconferentie.

Met enkele stellingen wil ik mijn inleiding afsluiten.

(1) Dankzij veertig jaar oecumenische dialoog zijn er volop mogelijkheden voor oecumenische ontmoeting, uitwisseling en samenwerking. Het frappante is echter dat veel mensen de oecumene nog nauwelijks zien zitten en er niet meer in geloven.

(2) De Rooms-katholieke Kerk in Nederland maakt een zware tijd door, heeft momenteel een slecht imago, niet alleen op oecumenisch gebied, maar komt daar vast weer doorheen.

(3) Het boek van Kasper *Een rijke oogst* is voor rooms-katholieken een heel belangrijk boek omdat het ons kan helpen om door allerlei frustraties op oecumenisch gebied heen te komen en de kansen te herontdekken.

De zomer ligt in het verschiet.

Personalia

Prof. dr. Alfons Brüning studeerde slavistiek en Oost-Europese geschiedenis aan de universiteiten van Münster en Freiburg. Hij is sinds 2007 verbonden aan het Instituut voor Oosters Christendom (IVOC) in Nijmegen en tevens bestuurslid van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. Bij het IVOC doet hij onderzoek naar het christendom in Oost-Europa. Met ingang 1 februari 2012 is hij als bijzonder hoogleraar benoemd op de leerstoel Orthodoxie en Vredesopbouw in Europa aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Drs. Edward Skubisz richtte in 2005 in Wroclav (Polen) het Huis van de Vrede op. Daarvoor werkte hij vele jaren als pastoraal werker in Amersfoort. In Polen zet hij in voor vredeseducatie op middelbare scholen, oecumenische samenwerking en interreligieuze dialoog.

Drs. Leo van Leijsen is medewerker Oosterse Kerken van de Katholieke Vereniging voor Oecumene. In het bijzonder gaat zijn interesse uit naar de spiritualiteit van de oriëntaals-orthodoxe kerken. In samenwerking met de Protestantse Gemeente in 's-Hertogenbosch nam hij het initiatief tot het Oosters Leerhuis Bet Drasha. Ook is hij redactiesecretaris van het tijdschrift Pokrof.

Drs. Wilbert van Saane is stafmedewerker van de Nederlandse Zendingsraad. Hij werkte een aantal jaren als predikant van een internationale gemeente in Beiroet en was daar als docent verbonden aan Near East School of Theology.

Drs. Geert van Dartel is secretaris van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Colofon

Perspectief is het Digitale Oecumenisch Theologische Tijdschrift (DOTT) van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Perspectief wordt gekenmerkt door een drievoudige doelstelling:

- *Perspectief* biedt een platform van theologische reflectie op de vragen die in de oecumenische beweging leven. Zij biedt daartoe bijdragen van experts uit verschillende denominaties.
- *Perspectief* wil de ruimte zoeken en tonen waarin het oecumenisch gesprek vruchtbaar wordt. Zij beoogt daarmee nieuwe perspectieven voor de toekomst van de oecumenische beweging te ontsluiten.
- *Perspectief* biedt jonge oecumenici de mogelijkheid te reflecteren op opgedane oecumenische ervaring en deze te laten weerklinken binnen de oecumenische beweging.

Perspectief verschijnt vanaf 2009 viermaal per jaar.

Perspectief is gratis. U kunt zich opgeven voor toezending via secretariaat@oecumene.nl. Het tijdschrift is ook via de website www.oecumene.nl te downloaden. Het tijdschrift wordt aangeboden als pdf-bestand. De eindredactie en de vormgeving worden verzorgd door het bureau van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

De redactie wordt gevormd door Eric Roovers en Geert van Dartel.

